ნოდარ კახიძე
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო
უნივერსიტეტის ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის
ეთნოლოგიისა და სოციოლოგიური კვლევის
განყოფილების მთავარი მეცნიერი თანამშრომელი

Nodar Kakhidze
Doctor of Historical Sciences, Principal Researcher,
Department of Ethnology and Sociological
Research, Niko Berdzenishvili Institute,
Batumi Shota Rustaveli State University

მეურნეობის ტრადიციული დარგები და სამეურნეო ყოფა ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში

TRADITIONAL BRANCHES AND FARMING IN KHELVACHAURI MUNICIPALITY

აბსტრაქტი - ნაშრომში, ეთნოგრაფიული საექსპედიციო მასალებისა და სხვადასხვა წერილობითი წყაროს მონაცემების საფუძველზე, შესწავლილია ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სამიწათმოქმედო ტრადიციები. კერძოდ, ტერიტორიაზე გავრცელებული მარცვლეული კულტურები (ფეტვი, ასლი, ღომი, ჭვავი, ქერი, პური), რომლებიც მოჰყავდათ სიმინდის კულტურის გაბატონებამდე (XIX საუკუნის მეორე ნახევარი) და სიმინდის კულტურის მოვლა-მოყვანის აგროტექნიკური ცოდნა-გამოცდილებანი. მაჭახლის ხეობაში ენდემური პურეულის - მახას გავრცელების მაგალითზე გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ხეობა უნდა ჩაითვალოს ამ ენდემური პურეულის ლოკალურ კერად, რაც დღემდე ცნობილი არ იყო.

სარფისა და გონიოს ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე შესწავლილია რეგიონში ბრინჯის მოყვანის ისტორია და ტრადიციები. დადასტურებულია, რომ ბრინჯი გარდა შიდამოხმარებისა, საგარეო ვაჭრობის საგანიც იყო.

ნაშრომი ეხება სიმინდის კულტურის დამკვიდრებას და მის გაბატონებულ სასოფლო-სამეურნეო კულტურად გადაქცევას (XIX საუკუნის II ნახევარი), ასევე

მებაღეობასა და თამბაქოს მოვლა-მოყვანას. აღნიშნულია, რომ თამბაქოს კულტურა განსაკუთრებით პოპულარული იყო კოლექტივიზაციის პერიოდში, როცა ოჯახის შემოსავლის ერთ-ერთ მთავარ წყაროდ იქცა.

ნაშრომში დახასიათებულია მევენახეობა-მეღვინეობის ტრადიციები, ვაზისა და ხეხილის ჯიშები, ყურძნისა და მეხილეობის პროდუქტების დამზადებისა და მოხმარების ტრადიციები, მარნები და მათი ადგილობრივი გავრცელების კერები (ზემო ჩხუტუნეთი, სინდიეთი, კირნათი, კაპნისთავი, ჯოჭო, ორთაბათუმი). მარნებში მხოლოდ მაღალი ყურძენი იწურებოდა და ინახებოდა. დაბლარი ვაზის ჯიშები მუნიციპალიტეტში ფართოდაა გავრცელებული 30-იანი წლების ბოლოდან და დღემდე წამყვანი ადგილი უკავია. ნაშრომში, აგრეთვე, შესწავლილია მესაქონლეობა და მეფუტკრეობა. მეურნეობის ამ დარგებთან დაკავშირებული შრომის ორგანიზაციის ფორმები, შრომის იარაღები, წეს-ჩვეულებები, ტოპონიმიკური მონაცემები. ნაშრომს ერთვის საილუსტრაციო მასალა.

საკვანძო სიტყვები: სამეურნეო ყოფა, მეურნეობის დარგები, სამიწათმოქმედო ტრადიციები

Abstract - The paper studies and analyzes various written data and field ethnographic materials on traditions of farming spread over Khelvachauri municipality, which has an ancient history of origin and development. Specifically, the work describes the folk agro technical rules of cultivation (grain, millet, barley, rye, bread) existing before and after corn cultivation (2 nd half of the nineteenth century). The work focuses on endemic breads characterization such as (makhas) spread in the Machakheli valley, and it concludes that Adjara should be considered as one of the local endemic bread breeding site in western Georgia, that was not known earlier.

According to Sarpi and Gonio ethnographic data, these micro-regions have been distinguished for their care of dry (terrestrial) and wet (marsh) rice. In addition to domestic consumption, rice was also a subject of foreign trade.

The work deals with the establishment of the maize culture and its prevailing agricultural culture (2nd half of the nineteenth century), as well as the care and cultivation of horticulture and tobacco. It has been pointed out that the tobacco culture has been particularly popular during the period of collectivization and has become one of the main sources of family income. This branch was spread only in two villages of Adjara Minaret and Kirnati Sakrebulo. In other municipal councils, mainly gardening and citrus cultivation were followed.

The work also deals with viticulture and fruit growing. Vine and orchard varieties, viticulture and winemaking, wine cellars and their local distribution hubs (upper Chkhutuneti, Cindyeti, Kirnaiti, Kapnistavi, Jocho, Ortabatumi) are described. In the wine cellars only the high grapes were crushed and stored. Lowland vine varieties have been widespread in the municipality since the late 30's and are still extensively developed.

In the last part of the paper we study cattle breeding and beekeeping. It also discusses the structures, labor tools, forms of labor organization, and customs associated with the listed industries. Illustrative material is attached to the work.

Key words: Agricultural life, fields of agriculture, traditions of farming

შესავალი - ქართველი ხალხის მეურნეობრივი ყოფის საფუძველს ისტორიულად მრავალპროფილიანი ეკონომიკა შეადგენდა. ამასთან ერთად, საქართველოს ცალკეულ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ კუთხეებს მთლიანად და მის შიგნით მთურ და ბარულ დასახლებებს სამეურნეო საქმიანობის ძირითადი დარგების განვითარების სხვადასხვა დონე და მიმართულება ახასიათებდა.

თუ აჭარის მთიანი ზონის ანუ ხულოს, შუახევისა და ქედის რაიონების მეურნეობრივ განვითარების მთავარ საფუძველს მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სიმბიოზური ფორმა წარმოადგენდა. მათგან განსხვავებით ბარის ზონის რაიონებისთვის (ხელვაჩაური, ქობულეთი) წამყვანი მიწათმოქმედება-მემინდვრეობა იყო, მესაქონლეობა კი ზოგ შემთხვევაში დამხმარე ხასიათს ატარებდა, თუმცა, ორივე რაიონისათვის – ხელვაჩაურისა და ქობულეთის სინამდვილისთვის გამოიყოფა განსხვავებული, ლოკალური მთური ტიპის დასახლებები (ხელვაჩაურში – მაჭახლის ხეობა, ნაწილობრივ კირნათ-მარადიდის მხარე, ქობულეთში – ხინოს ხეობა, ნაწილობრივ ჩაქვისწყლის ხეობა), სადაც მეურნეობა სიმბიოზური ფორმით (მიწათმოქმედება-მესაქონლეობა) ვითარდებოდა. აქ მიწათმოქმედების გონივრული წარმართვა შეუძლებელი იყო მესაქონლეობის გარეშე და პირიქით– მესაქონლეობა-მიწათმოქმედების გარეშე. ასეთივე ვითარება იყო მთლიანად კოლხეთის დაბლობის სამეურნეო განვითარების ისტორიაში. აქ მეურნეობის ძირითად, წამყვან დარგს მიწათმოქმედება წარმოადგენდა, მესაქონლეობა კი მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მიწათმოქმედებასთან, თუმცა, დამოუკიდებელი მნიშვნელობა მას დაკარგული მაინც არ ჰქონდა. მთლიანად საქართველოს მთიანეთისთვის კი, როგორც სპეციალური გამოკვლევებით დადგინდა, ძირითადად, დამახასიათებელი იყო მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის სიმბიოზური ფორმა. მეურნეობის განვითარების მთავარ საფუძველს კი აქ სიმინდის

კულტურამდელი მარცვლეული (ფეტვი,ღომი, ჭვავი, ქერი და სხვა) წარმოადგენდა, ხოლო მევენახეობა-მეღვინეობა დამხმარე ხასიათს ატარებდა. ზოგ შემთხვევაში მესაქონლეობას აქ წამყვანი ადგილი ეჭირა (რობაქიძე, 1960:12).

მეურნეობრივი განვითარების თავისებურებანი ანუ მეურნეობის დასახელებული ძირითადი დარგების (მიწათმოქმედება-მემინდვრეობა, მესაქონლეობა) თანაშეფარდება აჭარის მთიანი (ხულო, შუახევი, ქედა) და ბარის რაიონებისა (ხელვაჩაური, ქობულეთი) კარგად ჩანს სახნავ-სათესი და სათიბ-საძოვრების ფართობთა მაგალითზე. გასული საუკუნის პირველი ნახევრის მონაცემებით თუ აჭარის მთლიანი ფართობის 6,6% სახნავ-სათესებს (მებოსტნეობასთან ერთად) ეჭირა, სათიბ-საძოვრებზე მოდიოდა 13,4% (ნიჟარაძე, ჯიბუტი, 1957:153). აჭარის სათიბების საერთო ფართობიდან, რაც 9500 ჰექტარს შეადგენდა, 9344 ჰექტარი მოდიოდა ხულოსა (მაშინ შუახევის რაიონიც აქ შედიოდა) და ქედის რაიონებზე, ბათუმისა და ქობულეთის რაიონების სათიბ-საძოვრები 156 ჰექტარს არ აღემატებოდა (ნიჟარაძე, 1948:41), ე.ი. სახნავ-სათესებისა და სათიბ-საძოვრების თანაფარდობა პირველ შემთხვევაში ბათუმისა და ქობულეთის რაიონებში მიწათმოქმედება-მემინდვრეობის – სასარგებლოდ, ხოლო მეორე შემთხვევაში, ხულო-ქედის რაიონებში მესაქონლეობის განვითარების სასარგებლოდ მეტყველებდა.

სოფლის მეურნეობის ასეთი დარგობრივი სტრუქტურა, როგორც მთიან, ისე ზღვისპირა აჭარაში, საუკუნეების განმავლობაში არსებობდა. ერთ-ერთი პირველი არსებითი და მნიშვნელოვანი ცვლილება სოფლის მეურნეობის დარგობრივ სტრუქტურაში დაკავშირებულია სიმინდის კულტურის შემოტანასა და გავრცელებასთან, რომელსაც შედეგად მოჰყვა წინანდელი მარცვლეული კულტურების (ფეტვი, ქერი, ღომი, ჭვავი, პური) ხვედრითი წილის თანდათანობითი შემცირება. თუ ჩამოთვლილი მარცვლეული კულტურები 1940-იან წლებამდე მთურ ზონაში ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა მნიშვნელობას, ხელვაჩაურისა და ქობულეთის მუნიციპალიტეტების ბარის ზონაში ეს მნიშვნელობა მას დაკარგული ჰქონდა. სიმინდი გაბატონებულ კულტურად დარჩა.

XVII საუკუნიდან ვრცელდება აჭარაში თამბაქოს კულტურა, რომელმაც XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან ფართოდ მოიკიდა ფეხი. 1914 წელს თამბაქოს ნარგავებს აჭარაში 1108 ჰექტარი ეჭირა. პირველი მსოფლიო ომის წლებში, რომლის ერთ-ერთი ასპარეზიც აჭარა იყო, მისი წარმოება ეცემა, მაგრამ სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის წლებში აღმავლობას განიცდიდა. ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში შემავალი სოფლებიდან თამბაქოს მოყვანას XX საუკუნის 90-იან წლებამდე მისდევდნენ აჭარისაღმართის, კირნათისა და აჭარისწყლის მაშინდელ სასოფლო საბჭოებში და შემოსავლის მნიშვნელოვან წყაროს შეადგენდა (დევიძე, 1962:126).

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე მოყავთ კარტოფილი, რომელიც ერთ-ერთი ძირითადი სასურსათო კულტურა გახდა. ასევე უნდა ითქვას მეჩაიეობისა და მეციტრუსეობის შესახებ, რომლის განვითარებაში ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტს მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა. თუ ადრე მეჩაიეობა მუნიციპალიტეტის ბარის ზონის სოფლებში არსებობდა (ახალშენი, ჩაისუბანი, მახინჯაური, ანგისა, მეჯინისწყალი, გონიო, სარფი, ურეხი, მახვილაური, სალიბაური, ახალსოფელი, ჭარნალი), 1950-იანი წლებიდან მისი პლანტაციები გაჩნდა სხვა სოფლებშიც (აჭარისწყალი, კირნათ-მარადიდი, ქედქედი, აჭარისაღმართი, ზედა და ქვედა ჩხუტუნეთი).

აჭარის ხუთი მუნიციპალიტეტიდან მხოლოდ ხელვაჩაურისა და ქობულეთის მუნიციპალიტეტებშია გავრცელებული ციტრუსოვანი კულტურები. ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში მეციტრუსეობის საბჭოთა მეურნეობა არსებობდა, სადაც დიდძალი მოსავალი მოჰყავდათ. ამჟამად ციტრუსების მოყვანას მისდევენ მუნიციპალიტეტის შემდეგ სოფლებში: ხელვაჩაური, გონიო, სარფი, ჩაისუბანი, ურეხი, ახალშენი, მახინჯაური და სხვ. ბოლო წლებამდე ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის როგორც ბარის, ასევე მაღალმთიან სოფლებში მოჰყავდათ კეთილშობილი დაფნის კულტურა.

ჩამოთვლილი ფაქტები იმაზე მეტყველებენ, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დღემდე მნიშვნელოვნად შეიცვალა ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლის მეურნეობის დარგობრივი სტრუქტურა. ამ ფონზე საინტერესოა, ვიცოდეთ, თუ როგორი იყო საკვლევი რეგიონის ტრადიციული მეურნეობის დარგები და რა როლს თამაშობდა იგი მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრებაში.

მემინდვრეობის ტრადიციული დარგების დახასიათება

მემინდვრეობის ადრინდელი მარცვლეული კულტურები. მემინდვრეობა ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში, ისე როგორც მთლიანად აჭარაში და მთელ საქართველოში, ახოს აღებისა და კორდი მიწების ათვისების ხარჯზე ვითარდებოდა. ახოობა მიჩნეულია მიწათმოქმედების ერთ-ერთ უძველეს სისტემად და თავისი ხასიათით მეტწილად მთისძირა და მთიანი ზოლის ტიპის მიწათმოქმედებისთვის იყო დამახასიათებელი. ლექსიკოგრაფ სულხან-საბა ორბელიანის მიერ ახო განმარტებულია, როგორც „საყანური გაკაფული“ (საბა, 1949:47). ამავე დროს ახოობა წარმოადგენდა მეტად შრომატევად სამეურნეო-სამიწათმოქმედო პროცესს, რომელიც მოითხოვდა ტყე-ბუჩქნარის ამოკაფვას, მის დაწვასა და ნარჩენების გაწმენდას, რისთვისაც გამოიყენებოდა სპეციალური წვეტიანი იარაღები (თოხ-წერაქვი, ცულ-ქარჩი და სხვ.).

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის მოსახლეობის სალაპარაკო ლექსიკაში ტერმინი „ახო“ არ დასტურდება. იგი მხოლოდ ტოპონიმიკამ შემოგვინახა: ახოთი, ახოთი ვაკე, ახოთი ღელე, რომელიც მაჭახლის ხეობის სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში დასტურდება (კახიძე, 1967:39). აქედან გამომდინარე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ადრე ტერმინი „ახო“ აქაური მოსახლეობის სალაპარაკო ლექსიკაშიც უნდა არსებულიყო და შემდეგ დავიწყებას მიეცა. ეთნოგრაფიული მონაცემებით ახოს შესატყვისად დამკვიდრებული ჩანს კაფვა//გაკაფვა.

ასეთი კაფვა//გაკაფვის გზით ჩნდებოდა ახალი სათესი ადგილები, სადაც პირველად ღომი ითესებოდა რამდენიმე წელს, გამოფიტვის შემდეგ კი სხვა მარცვლეული კულტურები: ფეტვი, ჭვავი, ურწყავი ქერი, რომლებიც ძირითად სასურსათო კულტურებად ითვლებოდა, ღომის მარცვლისაგან შემზადებული კერძი ხალხური სამზარეულოს ყველაზე მთავარი შემადგენელი ნაწილი იყო, რომელსაც ვერ შეცვლიდა ასევე უძველესი მარცვლეული კულტურისგან, კერძოდ, ფეტვისგან დამზადებული ფაფა თუ მჭადი (ფეტვის მჭადი). ეს ღომის მარცვლის ყუათიანობითაც შეიძლება აიხსნას, ამასთან, ღომი ერთ-ერთი უძველესი სასურსათო კულტურა იყო. ქობულეთ-ჩოლოქში ე.წ. ნამჭედურის ნამოსახლარის მეხუთე ფენაში ნაპოვნია ხანძრისგან დანახშირებული ღომის მარცვლები, რომლებიც ძვ.წ. XII-XI საუკუნეებით თარიღდება (ხახუტაიშვილი, 1995:54-55).

მაჭახლის ხეობის მონაცემებით, ძირითადად, ორი სახის ღომი ითესებოდა – წითელი და თეთრი. ბარაქიანობით კი თეთრი ღომი გამოირჩეოდა, მაგრამ ნაგვიანევ ჯიშს ეკუთვნოდა. წითელი ღომი ადრე შემოდიოდა, მაგრამ შედარებით პატარა თავთავებს იკეთებდა. სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში ღომის მესამე ჯიშიც დადასტურდა, რომელსაც შოდრა ღომი ეწოდებოდა.

დიდი რაოდენობით მოყავდათ ღომი გონიოს მხარეში. აქაც ორი ჯიშის ღომი ითესებოდა. ერთ ჯიშს თავთავები დატოტვილი არ ჰქონდა, მაგრამ მსხვილი მარცვლებით გამოირჩეოდა, მეორე ჯიშის ღომი კი დატოტვილ თავთავებს იკეთებდა და მოსავლიანობითაც გამოირჩეოდა. პირველი ჯიშის ღომი ფერდობ ადგილებზე, ხოლო მეორე – შედარებით დაბლობ ადგილებზე ითესებოდა (ჩიჯავაძე, 1959). ღომთან დაკავშირებულ ადგილთა სახელებიც (ტოპონიმები) მრავლად შემორჩა ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებში: ზედა ჩხუტუნეთში, ოღლაურში (კირნათის თემი), ზედა ახალშენში, მურვანეთში (მახო), კიბეში და ა.შ. (სიხარულიძე, 1959). ამგვარი ტოპონიმები წარსულში უფრო მრავლად შეიძლებოდა არსებულიყო და დროთა განმავლობაში ხალხის ხსოვნაში ისინი ცოტა შემორჩა.

ღომის შემდეგ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სინამდვილეში, პირველ რიგში მის მთიან ზონაში მაინც, ფართოდ მისდევდნენ ჭვავისა და ქერის მოყვა-

ნას. ამ სასურსათო კულტურებს არც სიმინდის გავრცელების შემდეგ არ დაუკარგავს სამეურნეო მნიშვნელობა, რადგან პირველ ხანებში სიმინდიც ვერ აკმაყოფილებდა საოჯახო მოთხოვნილებას საკვებ პროდუქტებზე. ჭვავისა და ქერის მოყვანას ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტისა და მთლიანად აჭარის სინამდვილეში 1940-იან წლებამდეც მისდევდნენ.

როგორც ზემოთ ითქვა, შორეულ თუ ახლო წარსულში ქერის კულტურას ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში ფართოდ მისდევდნენ. ჭვავი და ქერი, ამ თვალსაზრისით, ყველაზე წამყვანი სასურსათო კულტურები იყო, რომელთა მოვლა-მოყვანა სიმინდის კულტურის გავრცელების შემდეგაც არ შეწყვეტილა გასული საუკუნის 40-იან წლებამდე. მთლიანად აჭარისა და მათ შორის ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის შემთხვევაში, ისე როგორც საერთოდ საქართველოს მეტწილი კუთხეებისთვის, ქერი ერთ-ერთ ტიპურ მცენარედ ითვლებოდა და ბოტანიკური თვისებების გამოც კარგად ეგუებოდა საქართველოს როგორც ბარის, ასევე მთის პირობებს.

ქერის კულტურის გავრცელებასა და საოჯახო-სამეურნეო გამოყენების ტიპურ სურათს იძლევა მაჭახლის ხეობა. იგი მასობრივად მოყავდათ ხეობის შემდეგ სოფლებში: სინდიეთი, ცხემლარა, ჩიქუნეთი, ზედა ჩხუტუნეთი, გორგაძეთი, საფუტკრეთი, სადაც, ძირითადად, გავრცელებული იყო ოთხმწკრივა ქერი, რომელიც საქართველოში გავრცელებული მრავალმწკრივა ქერის სახეობას ეკუთვნის. ეთნოგრაფიულად ისიც დადგენილია, რომ აჭარაში წარსულში მხოლოდ ოთხმწკრივა საშემოდგომო და საგაზაფხულო ქერი ითესებოდა, რომელსაც ადგილობრივად კეჟერა ქერი ეწოდებოდა (ჩიჯავაძე, 971:37).

ადრინდელი სხვა მარცვლეული კულტურების მოვლა-მოყვანაზე ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებში ძალზე ფრაგმენტული ცნობები მოგვეპოვება. ხანდაზმულ მთხრობელთა მეხსიერებაში შემორჩენილი ცნობები მხოლოდ იმაზე მიგვითითებენ, რომ ჭვავისა და ქერის გარდა აქა-იქ ითესებოდა ასლი, დიკა, ფეტვი, პური. პირველმა სამმა, როგორც ირკვევა, ადრე დაკარგა სამეურნეო მნიშვნელობა, რადგან მათი ხვედრითი წილი საოჯახო ყოფაში მცირე იყო. ასლის შესახებ მაჭახლელ მთხრობელთა მეხსიერებაში დღესაც შემორჩენილია გამოთქმა: „პური ვჭამე ასლისაო, დრო მოვიდა წასვლისაო“, რაც ზეპირსიტყვიერებაშიც აისახა. ასე მღეროდნენ მაჭახლელი ქალები „ფერხულის“ შესრულებისას ქორწილის დამთავრების დროს ან სიმინდის თოხნის პერიოდში, როდესაც ერთი მომუშავე ჯგუფი მეორეს გადაუსწრებდა და ნაპირს გადაუჭრიდა. მასალა ჩაწერილია სოფელ ქედქედში (კახიძე, 1967:143). ასლის არსებობის კვალი მაჭახლის ხეობაში ტოპონიმიკამაც შემოგვინახა ნაასლევის სახელწოდებით (სოფლები: ქედქედი, ჩიქუნეთი) (კახიძე, 1967:143).

ასევე უნდა ითქვას, ფეტვის კულტურის შესახებ, რომელიც საქართველოს ეთნოგრაფიული სინამდვილისთვისაც ერთ-ერთი უძველესი სამეურნეო კულტურა იყო. მუნიციპალიტეტის სოფლებიდანაც ამ კულტურის შესახებ ცნობაც მაჭახლის ხეობის სოფელ საფუტკრეთში დაფიქსირდა ტოპონიმ ნაფეტვარას სახით. სოფელ ქედქედში ერთ-ერთ ოჯახში კი 1963-1964 წლებში ფეტვის თესლსაც მივაკვლიეთ.

ხორბლის კულტურის შესახებაც 1960–იან წლებში შედარებით ხელშესახები ცნობები ჩავიწერეთ მაჭახლის ხეობის სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში, აჭარისაღმართში, ცხემლარაში, ქედქედში, ჩიქუნეთში.

ამ მონაცემების მიხედვით გაირკვა, რომ მაჭახლის ხეობაში ძირითადად ორი სახის პური ითესებოდა: ხასი პური და ხარმანი პური. ორივე ჯიში სიმინდის ნათესებში ითესებოდა მეორე თოხნის დროს. ყოფილა შემთხვევები საშემოდგომო პურის თესვისაც. უპირატესობას პირველს აძლევდნენ ანუ – საგაზაფხულო თესვას სიმინდის ყანებში, რადგან ამ დროს დათესილი პური ზამთრამდე ამოსვლას და გაჯეჯილებას ასწრებდა; ზამთრის პერიოდში გადალპებოდა და ადრე გაზაფხულზე იმრავლებდა, უფრო გაჭედილ თავთავებს იკეთებდა და ბარაქიან მოსავალსაც იძლეოდა. პურისთვის მზისპირ ანუ მზიან ადგილებს არჩევდნენ, რადგან იგი კარგად მწიფდებოდა და მისი ფქვილიც ხარისხიანი იყო.

მთხრობელთა დახასიათებით გაირკვა, რომ ხასი პური, იგივე – მახა იყო, რომელიც ხარისხით ბევრად სჯობნიდა ხარმან პურს. ისიც დადასტურდა, რომ მახა პურის თავთავის საკრეფად, უმთავრესად, იყენებდნენ არტაშანს, რომელიც შნაკვის მსგავსი იარაღია. ამასთან, მახა პური კი არ ილეწებოდა, არამედ მისი თავთავი ქვის საცეხველებში ილეწებოდა. ხარმანი პური კი ტოკვეცით (კეცი) იფშვნებოდა.

ხასი ანუ მახა პურის არსებობის კვალი მაჭახლის ხეობაში მასთან დაკავშირებულმა ადგილის სახელმაც (ტოპონიმმაც) შემოგვინახა ნამახვარის სახელწოდებით (სოფელი ქედქედი). ამ ადგილის სახელად ნამოხვარიც დასახელდა. ნამოხვარი კი ლაზური სახელწოდება ჩანს (მაყაშვილი, 1961:48).

პურის მკა და მისი თავთავის კრეფა, ისე როგორც თავთავის ქვის საცეხველში ცეხვა, ძირითადად, ქალის საქმეს შეადგენდა.

მახა პურის არსებობა მაჭახლის ხეობაში კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის ფაქტია, რამდენადაც იგი საქართველოში ცნობილი ხორბლის ენდემურ სახეობას ეკუთვნის. ამდენად, მაჭახლის ხეობის სახით ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია იმ ლოკალურ კერად შეიძლება მივიჩნიოთ, სადაც ქართული ენდემური პურეული მოჰყავდათ მახას სახელწოდებით.

ბრინჯის კულტურა. საქართველოში ბრინჯის ორივე სახეობის (ხმელეთის ანუ მშრალი ბრინჯი, ჭაობის ანუ სველი ბრინჯი) მოყვანა დიდი ხნის წინ დაუწყიათ და მის გავრცელებასაც ინტენსიური ხასიათი დასავლეთ საქართველოში მიუღია. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, ბრინჯის კულტურა საქართველოში საბერძნეთის გზით უნდა შემოსულიყო და რომის ან ბიზანტიის ხანაში უნდა გავრცელებულიყო. მკვლევარი ამ დასკვნამდე ბრინჯის მეგრული სახელწოდების „ორზას“ და ბერძნული „ორAძას“ ანუ იგივე „ორინდას“ ერთმანეთთან შედარებამ მიიყვანა (ჯავახიშვილი, 1934:360). ბუნებრივია, ვივარაუდოთ, რომ ბრინჯის კულტურა პირველად შავი ზღვისპირა ზოლში, დღევანდელი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე (სარფი, გონიო) გავრცელებულიყო. ამის სასარგებლოდ ის ფაქტიც მეტყველებს, რომ ბრინჯაოს მოვლა-მოყვანის შესახებ ცნობები განსაკუთრებით გონიო-სარფის მოსახლეობის მეხსიერებაში შემორჩა. თუ რა მასშტაბები გააჩნდა ბრინჯის მოვლა-მოყვანას გონიო-სარფის ტერიტორიაზე და საერთოდ ყოფილი ბათუმის ოლქის ზღვისპირა ზოლში, ამაზე მეტყველებს დიმიტრი ბაქრაძის ცნობა. იგი წერდა, რომ ბათუმიდან XIX საუკუნის მეორე ნახევარში ყოველწლიურად გასაყიდად გაჰქონდათ 18 ათასი ოყა ბრინჯი (ბაქრაძე, 1987:25). მაშინ დღევანდელ ქალაქ ბათუმის მიდამოებშიც ითესებოდა ჭაობის ანუ სველი ბრინჯი, მაგრამ ბათუმის ოსმალთა ბატონობისგან განთავისუფლების შემდეგ, როდესაც ქალაქის განაშენიანების მიზნით მნიშვნელოვანი ღონისძიებანი ტარდებოდა, მისი მოყვანა აიკრძალა, რადგან ჭაობის ბრინჯის მოყვანა და საერთოდ დაჭაობებული ტერიტორია აბინძურებდა ქალაქს, ხელს უწყობდა მალარიის გამომწვევი კოღოს გამრავლებას. თუმცა, გონიო-სარფის ტერიტორიაზე მისი მოვლა-მოყვანა მაინც გრძელდებოდა. გაზეთ „ჩერნომორსკი ვესტნიკის“ ცნობით (1896, #3), XIX საუკუნის ბოლოდან გასაქანი მიეცა ურწყავი ანუ მშრალი ბრინჯის მოყვანას. ამ სახის ბრინჯი განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ სარფის მოსაზღვრე მაკრიალის ხეობაში, ცოტა რაოდენობით კი – გონიოსა და სარფში (Лиозен, 1905:158). მაკრიალის, გონიოსა და სარფის ბრინჯის პლანტაციათა მფლობელები ყოფილან მაჭახლის ხეობის, ქვედა და ზედა აჭარის, აგრეთვე – ბორჩხის აღა-ბეგები, რომლებიც სეზონურად აქ ცხოვრობდნენ და პლანტაციებს ადგილობრივ და მოსულ (დაქირავებულ) ღარიბ მოსახლეობას ამუშავებინებდნენ. ეთნოგრაფიული მასალებით, XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან სარწყავი ბრინჯი მოჰყავდათ მაჭახლის ხეობის ზოგიერთ სოფელში (ზედა ჩხუტუნეთი, ჩიქუნეთი, ცხემლარა, სინდიეთი) (კახიძე, 1967:170), მაგრამ აქაურ პლანტაციებს ძალზე მცირე ფართობები ეჭირა და აქ მოყვანილი ბრინჯიც მხოლოდ საოჯახო მოთხოვნილებას თუ აკმაყოფილებდა.

ბრინჯი იცეხვებოდა ქვის ჩამურში ანუ საცეხველებში. ასეთი საცეხველები ორი სახის არსებობდა: ფეხისა და წყლის. უფრო გავრცელებული ფეხის საცეხველები იყო. ბრინჯის, ისე როგორც ღომის, ცეხვა, უმთავრესად, ქალის ფუნქციას შეადგენდა.

შედარებით შრომატევადი იყო ჭაობის ბრინჯის მოყვანა, რომელიც ინტენსიურ ხასიათს ატარებდა გონიოში, კახაბერში, აგრეთვე ჩაქვისა და ჩოლოქის წყლის დაბლობ და ჭაობიან ადგილებში.

გონიოში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალებით ერთ ოჯახს საშუალოდ 1000-1500 ოყა ბრინჯი მოჰყავდა, უფრო შეძლებულ ოჯახებს კი – 3000-4000 ათასი ოყა. ბრინჯის მოსავლის ნაწილი ბათუმის ბაზარზე გაჰქონდათ გასაყიდად, ნაწილიც – ფოთში. არასრული მონაცემებით ოყა ბრინჯი XIX საუკუნის ბოლოს 15-20 კაპიკიდან ერთი აბაზი ღირდა. ბრინჯის მოსავლის ნაწილი საოჯახო მოხმარებაზე მოდიოდა. მისგან მზადდებოდა ფლავი, სუთლი (რძეში შემზადებული ფაფა), რომელიც სადღესასწაულო მენიუშიც შედიოდა და მეტად საპატიო ადგილსაც იჭერდა.

იმავე ეთნოგრაფიული მასალებით, ჭაობის ბრინჯის მოყვანა ადრე შეწყდა, რადგან ბათუმის ოლქის თურქეთის ბატონობისგან განთავისუფლებისა და საქართველოსთან დაბრუნების შემდეგ, XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან, ჭაობიანი ადგილების დაშრობა დაიწყო მალარიის გავრცელების აღმოფხვრის მიზნით. ამგვარ ღონისძიებათა განხორციელება ბათუმის მიდამოებიდან დაიწყო და შემდეგ სხვა კუთხეებიც მოიცვა, მათ შორის კახაბრის დაბლობი. ჟან მურიეს ცნობით, „რუსეთის მიერ ამ მხარის ოკუპაციის შემდეგ ბრინჯის მოყვანა აიკრძალა და დაიწყო ბათუმის მიდამოების ამოშრობა. 1879-1881 წლებში ამ ჭაობების ნაწილი უკვე ამოშრობილი იყო“ (მურიე, 1962:24–25).

სიმინდის კულტურა. დღევანდელი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ანუ ხელვაჩაურის რაიონის ზღვისპირა ტერიტორია ერთ-ერთი პირველთაგანი უნდა ყოფილიყო, სადაც სიმინდის კულტურამ თანდათანობით მოიკიდა ფეხი და შემდეგ აჭარის მთის ზონაშიც გავრცელდა. დ. ბაქრაძისა და გ. ყაზბეგის ცნობებით, აგრეთვე ეთნოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე, ზედა აჭარაში სიმინდი, ძირითადად, მარცვლეულად XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან ქცეულა და მოსახლეობის ძირითად საკვებად მჭადი გამხდარა (ყაზბეგი, 1962:85).

დღეისთვის უკვე დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ სიმინდის კულტურა საქართველოში XVI-XVII საუკუნეებში უნდა შემოსულიყო. ივ. ჯავახიშვილის აზრით, სიმინდის კულტურა პირველად სამეგრელოში უნდა შემოეტანათ XVII საუკუნის დამდეგს (ჯავახიშვილი, 1934:363). ლ.დეკაპრელევიჩი და ვ. მენაბდე კი თვლიდნენ, რომ საქართველოში სიმინდი XVII საუკუნის შუა ხანებში უნდა

გავრცელებულიყო (Декабрелевич, Менабде, 1929:220). ს.ჯიქია ამ თარიღად XVI საუკუნის მეორე ნახევარს ასახელებდა (ჯიქია, 1947:438).

ივ. ჯავახიშვილი საქართველოში სიმინდის კულტურის შემოტანის გზებზეც ამახვილებდა ყურადღებას და წერდა: „სიმინდი ჩვენს სამშობლოში შავი ზღვის გზით სამხრეთ-დასავლეთიდან უნდა შემოსულიყო“ (ჯავახიშვილი, 1934:363). ამ საქმეში მთავარი როლი, როგორც ს. ჯიქია ფიქრობდა, ლაზებს შეუსრულებიათ. ამიტომაც ლაზებში სიმინდი „ლაზუთის“ ანუ იგივე „ლაზური მცენარის“ სახელით მოიხსენიება (ჯიქია, 1940:231).

აქედან გამომდინარე, ვამბობთ, რომ დღევანდელი აჭარის ტერიტორიაზე, პირველ რიგში ქვედა აჭარა, ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ზღვისპირა ზოლის სოფლები, ერთ-ერთი პირველთაგანი უნდა ყოფილიყო, სადაც სიმინდის კულტურა ლაზეთიდან გავრცელდა და აქედან მთის ზონაში გადაინაცვლა. ამას განაპირობებდა ის მჭიდრო შიდა სამეურნეო-კულტურული ურთიერთობა, რაც ამ კუთხეთა შორის ისტორიულად არსებობდა. არსებული მონაცემებით ისიც ირკვევა, რომ დასავლეთ საქართველოდან გავრცელდა სიმინდის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში. საინტერესოა იმ ფაქტის დაფიქსირებაც, რომ მაჭახლის ხეობისა და მთელი აჭარის მოსახლეობის სამეურნეო ლექსიკაში ტერმინთან „სიმინდი“ დამკვიდრებულია ტერმინი „ლაზუთი“ (ლაზური მცენარე) (კახიძე, 1967:173).

როდესაც მკვლევრები სიმინდის კულტურის საქართველოში შემოტანაზე საუბრობენ, იმაზეც მიუთითებენ, მისი შემომტანი, პირველ რიგში, ის ლაზი მეზღვაურები შეიძლებოდა ყოფილიყვნენ, რომლებიც ევროპაში მოგზაურობდნენ, აქ უნდა გასცნობოდნენ ისინი ახლად შემოსულ სიმინდის კულტურას და თავის სამშობლოში – საქართველოში შემოეტანათ. ამის დასტურად ითვლება სიმინდის ჯიშების არსებობა ირიზულას სახელწოდებით, რაც რიზედან შემოტანილს ნიშნავს (ჩიჯავაძე, 1971:27).

ეთნოგრაფიული და სხვა მონაცემების მიხედვით, არსებობდა სიმინდის ადრეული და მოგვიანო ჯიშები. მაჭახლის ხეობის მასალების მიხედვით, XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის პირველ ნახევარში აქ სიმინდის შემდეგი ჯიშები მოჰყავდათ: შვიდკვირა, წვიტა, იერლი, შოდრა, გოდრა//გოდორა, ჯორიელა, ბროლა, წითელი ალთუნა, თეთრი ალთუნა. პირველი სამი სიმინდის ადრეულ ჯიშებს განეკუთვნება, ბოლო ორი კი – რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის შემდეგ გავრცელებულა. 1965 წელს ჩვენ მიერ სოფელ აჭარისაღმართში (ხატიჯე და ლუთბიე ჯიგანაძეების საკარმიდამო ნაკვეთი), დაფიქსირდა შვიდკვირა და წვიტა სიმინდის ჯიშები. შვიდკვირა შვიდ კვირაში მწიფდებოდა, წვიტა კი – ცოტათი გვიან. ეს ჯიშები მაღლობ ადგილებშიც ითესებოდა. გოდრა (იგივე გო-

დორა) ხელვაჩაურის რაიონის დაბლობ სოფლებშიც ითესებოდა ზემოთ დასახელებულ სხვა ჯიშებთან ერთად. დაბლობი ადგილების სიმინდის ჯიშებად სახელდება აგრეთვე ბოლოყურა, ჩხალურა, აბაშურა. სიმინდი ზღვის დონიდან 600-700 მეტრის სიმაღლემდე ვრცელდებოდა (ჩიჯავაძე, 1971:32).

სიმინდის კულტურის განვითარებაზე მნიშვნელოვანი გავლენა მოუხდენია ბულგარეთიდან შემოტანილ სიმინდს. ეს ჭოროხის მხარეში და მათ შორის აჭარაში ოსმალთა ბატონობის დროს მომხდარა. ვ. ლისოვსკი (მან ჭოროხის მხარეში XIX საუკუნის 80-იან წლებში იმოგზაურა) წერდა, რომ ადრე ჭოროხის მხარეში მხოლოდ პატარა ჯიშის სიმინდი ითესებოდა. მაგრამ რამდენიმე ათეული წლის წინ ქვეყანაში გვალვისა და მოსავლის სიმცირის გამო, შიმშილმა დაისადგურა. მოსახლეობის ბედით შეშფოთებულმა თურქეთის ხელისუფლებამ მხარეში ბულგარეთიდან, სადაც მსხვილი სიმინდი მოჰყავდათ, შემოიტანეს სიმინდის ეს მარაგი და მოსახლეობას სესხად მისცეს. ზამთარში დაუხარჯავი სიმინდის ნაწილი მოსახლეობამ თესლად გამოიყენა, რამაც კარგი შედეგი მოიტანა. ამის შემდეგ მხარეში სიმინდის ეს ჯიში გავრცელდა. თუმცა, ამ ჯიშის სიმინდი მხოლოდ დაბლობ ადგილებში ითესებოდა, სადაც მაღალი სითბო და საკმარისი ტენიც არსებობდა (ლისოვსკი, 2015:113). ბულგარეთიდან შემოტანილი სიმინდი მაღალს იზრდებოდა და უხვ მოსავალსაც იძლეოდა. კახაბრის ვრცელ დაბლობზე სიმინდის ეს ჯიში ითესებოდა და ხელვაჩაურის ახლომახლო სოფლებიც აქაური სიმინდით იკვებებოდა.

ამის შესახებ საინტერესოა ცნობილი აგრონომისა და პუბლიცისტის აპოლონ წულაძის ცნობა. მან 1916 წელს იმოგზაურა და აღწერა აჭარლების მიერ იჯარით აღებულ კახაბრის ვრცელ მინდვრებზე სიმინდის მოყვანა. იგი წერდა: „აჭარლების უმთავრესი საზრდო სიმინდია. სიმინდი კი ხარობს ქვედა აჭარაში. შავი ზღვის პირას, ჭოროხის შავ ზღვასთან მდებარე კახაბრის მინდორი აჭარის ძუძუა-კახაბერი კვებავს აჭარას... კახაბრის სახნავ-სათეს მინდორში ბევრ აჭარელს აქვს ყანის მუშაობის დროს დროებით სამყოფი სახლი. ყანის მუშაობის დროს აჭარელს ჩამოაქვს 15-20 დღის საგზალი, ბინავდება ყანაში და როცა სამუშაოს მოათავებს, მერმედ ბრუნდება მთაში. აჭარელს ნალია-სასიმინდე იქვე აქვს ყანაში. მოწეულ სიმინდს მარტამდე იქვე ინახავს, მარტში გასტეხს და მარცვლად მიაქვს სახლში“ (წულაძე, 1915).

ივანე ჯაიანის ცნობით, XIX საუკუნის 90-იან წლებში კახაბრის სიმინდის ყანებში ასი ათას ფუტზე მეტი სიმინდი მოდიოდა, რომლის შემოსავალი ფულად მაშინ 50 ათას მანეთს შეადგენდა (ჯაიანი, 1991:71).

კახაბრის დაბლობი ოდესღაც გაუვალ ტყეებს ეჭირა, მაგრამ ადამიანის მრავალსაუკუნოვანი სამეურნეო ზემოქმედების შედეგად აქ წარმოიქმნა კულტურული ლანდშაფტი, რომლის უმეტესი ნაწილი შემდეგ ციტრუსოვანი კულტურების მოყვანას დაეთმო. ადრე კი, როგორც ითქვა, სიმინდის ყანებს ეთმობოდა და აჭარაში სიმინდის მთავარ ბეღელს კახაბერი წარმოადგენდა. მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ გაჩნდა აქ მოსახლეობა და ინტენსიურ სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოყვანის ბაზად გადაიქცა. აქ მოყვანილი ბოსტნეული აქაური ოჯახების შემოსავლის ერთ-ერთ ძირითად წყაროდ გადაიქცა. ყოფილი კახაბრის დაბლობის ტერიტორიაზე, რომელიც რამდენიმე კილომეტრზეა გადაჭიმული, რამდენიმე კოლმეურნეობა და საბჭოთა მეურნეობა არსებობდა (კობახიძე, 1962:33–34).

1950-იანი წლების მონაცემებით ხელვაჩაურის რაიონის ტერიტორიაზე სიმინდის ყანებით გამოირჩეოდა აჭარისაღმართის, აჭარისწყლის, თხილნარის, ხელვაჩაურისა და კირნათის სასოფლო საბჭოებში შემავალი სოფლები. ასეთი ყანები ცოტა რაოდენობით ჰქონდათ მახინჯაურისა და სარფის სოფლებს (ჯიბლაძე, 1960:73).

არსებობს 1910-იანი წლების მონაცემებიც, რომლის მიხედვითაც გონიოს უბანში მაშინდელი ბათუმის რაიონის საერთო ნათესების 90%-ზე მეტი გონიოზე მოდიოდა (ჯიბლაძე, 1960:72), ხოლო 1950-იანი წლების მონაცემებით, ბათუმის რაიონზე მოდიოდა აჭარის რესპუბლიკის სიმინდის ყანების ერთი მეხუთედი (ჯიბლაძე, 1960:73).

ბოსტნეული კულტურები. მარცვლეული კულტურების შემდეგ მოსახლეობის სამეურნეო ყოფაში ბოსტნეული კულტურების მოყვანას ძირითადი ადგილი ეჭირა. კარტოფილის გარდა, რომელიც საქართველოსა და აჭარაში XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან გავრცელდა, უძველესი დროიდან მოჰყავდათ ლობიო, ფხალი, ჭარხალი, კვახი, ხახვი, პრასა, მაკიდო, ქინძი, ნიახური, ქონდარი, ზაფრანი და ა.შ.

ლობიო, ფხალი, ჭარხალი, კვახი ადრე ცალკე ნათესების სახით არ არსებობდა; იგი შერევით ითესებოდა საკარმიდამო ნაკვეთებზე, ახლო და შორ ყანებში. ლობიო და ფხალი მარცვლეული კულტურების შემდეგ ყველაზე გავრცელებული ბოსტნეული კულტურები იყო ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებში, ისე როგორც, საერთოდ, ზემო დ ქვემო აჭარაში, მეზობელი ჭოროხის ხეობის სოფლებში.

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის მაჭახლის ხეობის სოფლებში, კირნათ-მარადიდში, აჭარისწყლის საკრებულოს და სხვა სოფლებში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, ორი სახის ლობიო მოჰყავდათ – ძირა და ხაშრის.

მაჭახლის ხეობის ზონაში ძირა და ხაშრის ლობიოს 20-ზე მეტი სახეობა დადგინდა (კახიძე, 1967:219–220).

ლობიოს გვერდით ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის მოსახლეობა ფართოდ იყენებდა და იყენებს დღესაც კულტურული მხლის იმ სახეობას, რომელსაც ხალხური ტერმინოლოგიით კეჟერა ფხალი ეწოდება. მხლის ამ სახეობის მოვლა-მოყვანას წინ უსწრებდა ტყიური ანუ ველური მხლის ფართოდ გამოყენება. ეთნოგრაფიული მონაცემებით, დღესაც ვერ ნახავთ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფელს, სადაც კეჟერა მსხლის მოყვანას არ მისდევდნენ. თუ ადრე მხალი, ისე როგორც ლობიო, სიმინდის ყანებში ითესებოდა, დღეს მხლის მოყვანას ცალკე, დიდი თუ პატარა, ნაკვეთები ეთმობა და აქ მოყვანილი მოსავლის ნაწილიც გასაყიდად გააქვთ ბათუმის ბაზარზე.

სხვა ბოსტნეული კულტურებიდან ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებში ცოტა რაოდენობით მოჰყავდათ კარტოფილი, რომელიც აჭარისთვის საერთოდ ახალი კულტურაა. თ. სახოკიას ცნობით, ზემო აჭარაში იგი XIX საუკუნის 80-90-იან წლებში გაუცვნიათ (სახოკია, 1950:171). გ. ბადრიშვილის ცნობითაც, კარტოფილი აჭარაში XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან ვრცელდება (ბადრიშვილი, 1963:59). მთხრობელთა ერთი ნაწილის გადმოცემით, ამ პერიოდში გამოუთესლებიათ კარტოფილი მაჭახლის ხეობისა და მეზობელი შავშეთის მოსახლეობას. რუსეთ-თურქეთის 1877-1878 წლების ომის დროს აქ დაბანაკებულ რუსის ჯარს კარტოფილის ნათალა გადაუყრია და მიწაში ნაგერალად ამოსულა“. მაგრამ ეს ყოფილა „პანტა, წვიტაი და ნაგერალა“ კარტოფილი, რომელიც თურმე გაზაფხულზე „თავისით იზრდებოდა“. შემდეგ კი დაურგავთ და ასე მოზრდილი კარტოფილი მიუღიათ. საინტერესოა მაჭახლის ხეობაში ჩაწერილი კარტოფილის აღმნიშვნელი ტერმინი „მიწიხაპაი“ ანუ „მიწის ხაპი“ (კახიძე, 1967:243). ასევე დასტურდება ჭანურშიც, სადაც კარტოფილი „დიხამარქვალის“ სახელწოდებითაც მოიხსენიება (მაყაშვილი, 1961:37).

მიუხედავად იმისა, რომ კარტოფილი საკვლევი რეგიონის სინამდვილეში შედარებით ახალი სასოფლო-სამეურნეო კულტურაა, ადგილობრივმა მოსახლეობამ სათანადო ცოდნა-ჩვევები შეიძინა მისი მოვლა-მოყვანის საქმეში. შედარებით ფართოდ მისდევდნენ მეკარტოფილეობას მაჭახლის ხეობის სოფლებში, კირნათ-მარადიდში, აჭარისწყლისა და ერგეს საკრებულოთა სოფლებში და მცირედ – მუნიციპალიტეტის სხვა დაბალი ზონის სოფლებში. მუნიციპალიტეტის შედარებით მაღალი ზონის სოფლებში კარტოფილი მოჰყავდათ როგორც საკარმიდამო ნაკვეთებში, ასევე საკოლმეურნეო მასივებში. 2004-2006 წლის სტატისტიკური მონაცემებით, ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში საერთოდ იწარმოე-

ბოდა: 2004 წელს 220 ტონა, 2005 წელს–335 ტონა, 2006 წელს–590 ტონა კარტოფილი (აჭარის პასპორტი, 2007:34).

1950-1960-იან წლებში ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებიდან საერთოდ მებოსტნეობა ყველაზე კარგად იყო განვითარებული ურეხში, ანგისაში, მეჯინისწყალში, ხელვაჩაურში (დევიძე, 1962:128). 1959 წლის მონაცემებით, ბოსტნეულ-ბაღჩეულ კულტურებს მუნიციპალიტეტში 218 ჰექტარი ეჭირა და სჭარბობდა ქობულეთის მუნიციპალიტეტსაც (198 ჰექტარი). შემდგომ წლებში ასეთი სოფლების რიგი გაიზარდა და მან მოიცვა ქალაქ ბათუმის მიმდებარე და უფრო შორეული ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლები. შედარებისთვის უნდა ითქვას, რომ საერთოდ ბოსტნეული კულტურების წარმოება მუნიციპალიტეტში საგრძნობლად გაიზარდა 2000-2004 წლებში და მან შეადგინა: 2000 წელს 575 ტონა, 2001 წელს - 610, 2002 წელს – 780, 2003 წელს – 820. 2004 წელს კი – 850 ტონა (სტატისტიკური წელიწდეული:33).

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტს ბოსტნეულ-ბაღჩეული კულტურების შემოსავლის ზრდის ხელსაყრელი ფაქტორები გააჩნია. მისი განვითარება მნიშვნელოვნად გაზრდის არა მარტო ადგილობრივი მოსახლეობის, არამედ მზარდი ტურისტული ნაკადის მოთხოვნილების დაკმაყოფილებასაც.

მეთამბაქოეობა. თამბაქო, ისე როგორც სიმინდის კულტურა საქართველოში და კერძოდ, აჭარაში, უცხოეთიდანაა შემოტანილი და გავრცელებული, მაგრამ მაინც მეურნეობის ტრადიციულ დარგად უნდა განვიხილოთ, რადგან იგი საუკუნეებს ითვლის. სხვა სიტყვებით რომ გამოვხატოთ, თამბაქო და სიმინდი შემოტანილი ის ტრადიციული კულტურებია, რომლებმაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს მოსახლეობის სამეურნეო ცხოვრების განვითარებაში.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, ოსმალთა ბატონობის დროსაც და შემდეგ საუკეთესო ხარისხის თამბაქო მოჰყავდათ მაჭახელში, რაზეც მოგზაური რუსი მკვლევრებიც მიუთითებდნენ (Веиденбаум, 1879; Исарлов, 1899:281). სოფელ გულების (ქედის რაიონი) მცხოვრებთ ზაქარია ჭიჭინაძისთვის ისიც კი განუცხადებიათ, რომ „თუთუნის თესვა აჭარაში მაჭახლიდან შემოვიდაო“ (ზ. ჭიჭინაძე აქ XIX საუკუნის ბოლოს მოგზაურობდა) (ჭიჭინაძე, 1913:116).

იმავე ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, კარგი ხარისხის თამბაქო მოჰყავდათ მაჭახლის ხეობის შემდეგ სოფლებში: სინდიეთში, ჩიქუნეთში, ნაწილობრივ გორგაძეთში, ჩხუტუნეთში, აჭარისაღმართში, რასაც აქაური ნიადაგობრივი და კლიმატური პირობებიც უწყობდა ხელს. აქაური თამბაქო ვაჭრობისა თუ გაცვლის საგანი ადრეც იყო. ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, მაჭახლიდან გასაცვლელად თამბაქო გაჰქონდათ, უმთავრესად, მეზობელ შავშეთში, სადაც თამბაქოს მოყვანას ისე არ მისდევდნენ, როგორც აჭარასა და მაჭახელში (ჭიჭინაძე, 1913:272). თამბაქო

იცვლებოდა რძის პროდუქტებზე (კარაქი, ყველი, დო), მატყლსა და ქალამნის ტყავზე, რითაც შავშეთის მხარე მდიდარი იყო.

თავდაპირველად, მაჭახლის სოფლებში, ძირითადად ორი ჯიშის თამბაქო მოჰყავდათ – „თემბექი“ (იგივე დიუბეკი) და „იელლი“//„იერლი“, რომელსაც მოსახლეობა ადგილობრივ ჯიშებად ასახელებს. შემდეგ გავრცელებულა „სამსუნისა“ და „ტრაპიზონის“ ჯიშები, რომელთა შემომტანი სამსუნსა და ტრაპიზონში მცხოვრები მეთამბაქოე ლაზები ყოფილან. ისინი 1900-იანი წლებიდან სახლდებიან ჯერ აჭარასა და გურიაში, შემდეგ სოხუმის ოლქში და როგორც ცნობილი მეთამბაქოები, იჯარით აღებულ მიწებზე თამბაქოს მოყვანას მისდევდნენ (გუგუშვილი, 1965:41–42). ლაზები სანახევროდ აშენებდნენ თამბაქოს პლანტაციებს, აგებდნენ თამბაქოს საშრობ ფარდულებს. პირველ მსოფლიო ომამდე ლაზები თამბაქოს საქმის მთავარ წამყვან სპეციალისტებად ითვლებოდნენ აჭარაში. მათგან შეითვისა ადგილობრივმა მოსახლეობამ თამბაქოს მოვლა-მოყვანის ტექნიკა და ჩვევები (დევიძე, 1962:126).

1914 წელს აჭარაში თამბაქო გაშენებული იყო 1108 ჰექტრამდე (გაზ. „ფუხარა“, 1928, #186). მაგრამ ამ წელს დაწყებული პირველი იმპერიალისტური ომის პერიოდში თამბაქოს მოსავლიანობა დაეცა და მხოლოდ მოგვიანებით, 1920-იანი წლების ბოლოდან, დაიწყო ამ დარგის აღმავლობა. ეს დაკავშირებული იყო მიწის ერთობლივად დამმუშავებელი ამხანაგობების ანუ ტოზ-ების შექმნასთან ანუ სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციაზე გადასვლასთან. სოფლად იქმნებოდა სასოფლო-სამეურნეო წრეები, რომელთა მიზანი იყო ღარიბ გლეხობაში თამბაქოს კულტურის აგროტექნიკური ცოდნის გავრცელება. 1928 წელს ერთ-ერთი ასეთი წრე არსებობდა აჭარისაღმართის თემის ცენტრში, რომელშიც თემის თითოეული სოფლიდან 2-3 წარმომადგენელი იყო გაერთიანებული. მათ ადგილზე მივლინებული მეთამბაქოეობის საქმის მცოდნე აგრონომებისგან უტარდებოდათ საუბრები თამბაქოს კულტურის მოყვანაზე ინდივიდუალურ მეურნეობებში. ეს საუბრები შეეხებოდა თამბაქოს ჩითილების გამოყვანას, დარგვას, თამბაქოს შეტეხვა-გახმობას და ა.შ. წრეებში საუბრები მეხილეობისა და მეფუტკრეობის განვითარების საკითხებზეც ტარდებოდა. მიღებულ ცოდნას წრის წევრები სოფელში დაბრუნებისთანავე მოსახლეობას უზიარებდნენ. ასეთი წრეები აჭარის ბევრ თემში არსებობდა, რომლებშიც 350-ზე მეტი გლეხი იყო გაერთიანებული (გაზ. „ფუხარა“, 1928, #186). გლეხობა ინტერესითა და ხალისით ეკიდებოდა, თამბაქოს მოყვანას ჯერ ინდივიდუალური მეურნეობები, ხოლო შემდეგ პირველი კოლექტიური გაერთიანებები („ტოზები“) კონტრაქტაციას დებდნენ თამბაქოს მიმღებ პუნქტებთან. კონტრაქტაციით დგინდებოდა, თუ რა რაოდენობის თამბაქოს ჩაბარებდა ინდივიდუალური მეურნე და რა ვადებში. მიმღები პუნქტი კი ავანსად

გასცემდა დასაქონლებას (ხორბალი, პურის ფქვილი, შაქარი, ქსოვილები (ჩითი, ნარმა), საპონი და სხვ.), რაც შემდეგ იფარებოდა კონტრაქტაციით დადგენილ თამბაქოს მოსავლის (კილოგრამებში) ჩაბარების დროს მისი ღირებულების დაკავებით.

კონტრაქტაციამ თამბაქოს მომყვანი ინდივიდუალური მეურნეობების ნდობა და დაინტერესება დაიმსახურა. იგი ღარიბ გლეხობას სტიმულს აძლევდა, გაედიდებინა თამბაქოს ფართობები და მოსავალი. რაც უფრო მეტ თამბაქოს მოიყვანდა გლეხი, მით უფრო მეტ დასაქონლებას მიიღებდა იგი. მეთამბაქოეობის განვითარებამ ოჯახის ნატურით და ფულადი შემოსავლის ერთ-ერთი წყარო ხდებოდა. ამიტომაც იყო, რომ საუკეთესო მიწები თამბაქოს მოყვანას ეთმობოდა. შემდეგაც, კოლექტიურ მეურნეობაზე (კოლმეურნეობებზე) გადასვლის დღიდან, კოლმეურნეობებში გაერთიანებულ მიწებზე თამბაქოს მოყვანას უპირატესი მნიშვნელობა მიენიჭა. მეთამბაქოეობა სოფლის მეურნეობის ერთ-ერთ შემოსავლიან დარგად გადაიქცა.

აჭარის დღევანდელი ხუთი მუნიციპალიტეტიდან მეთამბაქოეობას ხელვაჩაურის, ქედის, შუახევის, ხულოს მუნიციპალიტეტებში მისდევდნენ. ქობულეთის მუნიციპალიტეტში კი წამყვანი მეციტრუსეობა და ტექნიკური კულტურების მოყვანა იყო.

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებიდან თამბაქო მოჰყავდათ აჭარისაღმართში, ჩიქუნეთში, ზედა ჩხუტუნეთში, ქვედა ჩხუტუნეთში, საფუტკრეთში, გორგაძეთში, მარადიდსა და კირნათში, სადაც თამბაქოს პლანტაციებს ეჭირა 100 ჰექტარზე მეტი, რაც აჭარის თამბაქოს პლანტაციების ათ პროცენტს შეადგენდა (ჯიბლაძე, 1960:73).

1931 წელს სოფელ გონიოში მეთამბაქოეობის საბჭოთა მეურნეობაც შეიქმნა, მაგრამ იგი მცირე ხანს არსებობდა (თურმანიძე, 2012:373).

მევენახეობა-მეღვინეობა. დღეისთვის საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ საქართველო მევენახეობა-მეღვინეობის წარმოშობისა და განვითარების ერთ-ერთ პირველად კერას წარმოადგენდა. ამის საფუძველს იძლევა დღევანდელი ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, სოფელ ძინძეს ნასოფლარზე, რომელიც გოდერძის უღელტეხილთან ახლოს მდებარეობს, ველური ვაზის კვალის არსებობა ვულკანურ ქანებში ნაპოვნი გაქვავებული გიგანტური ვაზის ღეროს ნაშთის სახით. მისი ასაკი 10-15 მილიონი წლით განისაზღვრება. აქვე ნაპოვნია სუბტროპიკული ფლორის ელემენტებიც (ძველაია, 1987:69–70). აქაური გარემო ეჭვს გარეშე უნდა მივიჩნიოთ კულტურული ვაზის ფორმირების ერთ-ერთ უძველეს და უმნიშვნელოვანეს კერად. სპეციალისტების დასკვნითაც, კულტურული ვაზი იქ უნდა გაჩენილიყო, სადაც მისი წინამორბედი ველური ვაზი

არსებობდა. ასეთ არეალში ექცევა სწორედ სამცხე, მისი მეზობელი აჭარა (რომელსაც სამცხესთან უძველესი სამეურნეო-კულტურული კავშირები გააჩნდა) და მისი მეშვეობით ჯერ მთელი სამხრეთ–დასავლეთი საქართველო და შემდეგ საერთოდ საქართველო (კახიძე, 2007:312).

დასავლეთ საქართველოში, რომელშიც აჭარა, ჭოროხის მხარე, გურია-სამეგრელო შედიოდა, ძირითადად თუ არა, უმეტესად მაღლარი ვაზი უნდა ყოფილიყო გაბატონებული და დაბლარი ნაკლებად იქნებოდა გავრცელებული. აღმოსავლეთ საქართველოში კი პირიქით – მთავარი ასპარეზი დაბლარ მევენახეობას ექნებოდა და მაღლარს მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა (ჯავახიშვილი, 1934:340). საკუთრივ აჭარის ტერიტორიაზე მაღლარი ჯიშები უფრო მრავლად იყო წარმოდგენილი, ვიდრე საქართველოს სხვა კუთხეებში (რამიშვილი, 1948:2; ქანთარია, რამიშვილი, 1951:34).

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაც ამის კონკრეტულ მაგალითს იძლევა. აქ მაღლარი ვენახის არსებობაზე და მისგან საუკეთესო ღვინის დაყენებაზე პირველი ცნობა ვახუშტი ბაგრატიონმა მოგვცა (XVIII საუკუნე). იგი ბათუმის, გონიოს და ერგეს დახასიათებისას წერდა, რომ ამ ადგილებში გავრცელებული იყო „ვენახი მაღლარნი“, რომლისგანაც მზადდებოდა „ღვინო კეთილი, მსუბუქი და შემრგო, გემოიან-სუნიანი მრავლად“ (ვახუშტი, 1941:176). აჭარას იგი საერთოდ „ვენახ-ხილიან“ მხარედ ახასიათებდა. მაღლარი ვენახის არსებობის მანიშნებლად მიგვაჩნია სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში ჩაწერილი ადგილის სახელი (ტოპონიმი) დობირო, რომელიც სახენაცვალი ფორმა უნდა იყოს ტერმინ „დობილოს“, რომელიც ძველ ქართულ წერილობით წყაროებშიც ამავე მნიშვნელობით იხმარება (ჯავახიშვილი, 1934:322).

ეთნოგრაფიული მონაცემებით, ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებში მაღლარი ვაზის სხვადასხვა ჯიშის არსებობა დასტურდება. მარტო სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში 13-ზე მეტი ასეთი ჯიშის სახელი ჩავიწერეთ. ესენია: კოლოშა, დუდღო, ჩხავერი, ცხენიძუძუ ანუ ხათუნპარმაღი, მისკეთი, ბოსტნური, საკმიელი, ქვაბთური, ჩიტაყურძენა, ლივანური, კლარჯული, შავშური, ხარითვალა და სხვა, რომელთა სახელები მთხრობელებმა ვერ გაიხსენეს (კახიძე, 1967:262).

სოფელ აჭარისაღმართში ჩაწერილი მასალებით (მთხრობელი 97 წლის მუხამედ კოპლაძე) ჩხავერის და კოლოშას მოყვანას განსაკუთრებით დიდი ყურადღება ექცეოდა. ჩხავერი, რომლებიც, უმეტესად, ლეკის ხეებზე იყო მიშვებული. თანაც, ერთი მოზრდილი ლეკის ხეზე იმდენი ჩხავერი მოდიოდა, რომ ერთი-ორი კაცი ერთ-ორ დღეს ძლივს ახერხებდა მოკრეფას. ჩხავერის ჯიშის ყურძნის ღვინო მეღვინეობაში მნიშვნელოვანი ყოფილა. ამ ვაზის ჯიშმა თავისი კვალი ტოპო-

ნიმიკაშიც დატოვა ჩხავნარას (ქვედა ჩხუტუნეთი), კაპნისთავი (ცისკარაძეების უბანი), აგარა (ჩაისუბანი) სახელწოდებით (კახიძე, 1967:263; სიხარულიძე, 1959).

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის თითქმის ყველა სოფელში დასტურდება მიწაში მრავლად ჩაფლული საღვინე ჭურები ან ქვაში ნაკვეთი, თუ ქვითკირით ნაშენი მარან-საწნახლები.

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში მიწაში მრავლად ჩამარხული ქვევრებისა და მარან-საწნახლების სიმრავლით მაჭახლის ხეობის სოფლები ზედა ჩხუტუნეთი და სინდიეთი გამოირჩევა. პირველში დღემდე ექვსი საწნახელის ნაშთია მოღწეული, ის ქვითკირითაა ნაშენი. მისი გავრცელების ადგილებია: მერე, საჭინკურია, ჯანავრა, ჭონჭყო. აქაური მიდამოები დღეს ტყე-ბუჩქნარითაა დაფარული. სოფლის ტერიტორიაზე კიდევ ორი საწნახელი აღმოჩნდა. ერთი მდ. მაჭახელას ახლოს, რომელსაც ბარი ეწოდება, მეორე სოფლის სკოლის ტერიტორიაზეა, რომელიც 1970 წლებში აღმოჩნდა ახალი სკოლის მშენებლობისას. ტრაქტორს იგი შუაზე გადაეჭრა. გადმოცემით ეს ტერიტორია 1850-იან წლებში მოსულ მეწყერს დაუფარავს. სოფელ სინდიეთში კი ათზე მეტი ასეთი საწნახელი დაფიქსირდა. ქვითკირით ნაშენი ერთი საწნახელია სოფელ კირნათში. ქვის დიდ ლოდში ამოკვეთილი საწნახელი დღესაც უცვლელადაა მოღწეული სოფელ ყოროლისთავში. ქვის საწნახლებისა და მიწაში ჩამარხული ქვევრების სიმრავლე წამოჭრის ვარაუდს, რომ წარსულში ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, ისე როგორც მთლიანად აჭარაში, დახურული და ღია ტიპის მარნები უნდა არსებულიყო (კახიძე, 2009). ტიპური ღია ტიპის მარნის არსებობაზე მიუთითებს სოფელ კაპნისთავში (აჭარისწყლის საკრებულო) 2016 წელს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნაპოვნი ჯგუფურად მიწაში ჩამარხული ქვევრების ტერიტორია. ასეთივე მარანს შეიძლება მივაკუთვნოთ სოფელ ჯოჭოს ნასოფლარ სამოლეთის ტერიტორიაზე 1950-იანი წლების ბოლოს აღმოჩენილი ჯგუფურად ჩამარხული ქვევრების სივრცე. ზოგიერთი ქვევრი გამოანგარიშებით 80-100 ფუთის ღვინის ტევადობისა იყო (ჩიჯავაძე, 1969). აქვე ქვის საწნახელიც ყოფილა. ჯგუფურად ჩამარხული დიდი ზომის ქვევრები აღმოჩნდა ჩხუტუნეთის ციხის ტერიტორიაზე, რომელიც, სავარაუდოდ, მეციხოვნეთა ღვინოზე მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა. დახურული ტიპის მარანის არსებობა ჯერჯერობით სოფელ ჩიქუნეთში (თავდიეთის დასახლებული უბანი) დაფიქსირდა.

ჩამოთვლილი მარან-საწნახელების, მიწაში ჩამარხული ქვევრების დროში დათარიღება დღემდე არავის უცდია. სავარაუდოდ, მათი ნაწილი ადრეულ თუ საშუალო საუკუნეებს განეკუთვნება. ყოველ შემთხვევაში, ასეთი მარან-საწნახელები აჭარაში ოსმალთა გაბატონებამდეა მოწყობილი.

მარან-საწნახელებში მაღლარი ვაზის ღვინო იწურებოდა და ინახებოდა. მაჭახლის ხეობაში, აჭარაში და, საერთოდ, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ოსმალთა ბატონობამდე. ოსმალთა ბატონობის პერიოდში ჯერ იზღუდებოდა ღვინის დამზადება და მოხმარება, შემდეგ კი იკრძალებოდა ისლამის სარწმუნეობის ზეგავლენით. საკუთრივ მაჭახლის ხეობაში არც მისი ოსმალთა ბატონობისაგან განთავისუფლების შემდგომ პერიოდში არ ყოფილა მცდელობები ღვინის დაყენებისა და მოხმარებისა. ეს ტრადიცია მნიშვნელოვნად გამოცოცხლდა სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის პერიოდიდან, განსაკუთრებით კი მას შემდეგ, როდესაც დაბლარი ვენახის გაშენება დაიწყო (1930-იანი წლები). მართალია, მაღლარი ვენახის ზოგიერთი ძველი ჯიშები, მათ შორის ჩხავერი, კოლოში ამ დროსაც აქა-იქ შემორჩენილი იყო, მაგრამ ამ ყურძენს ახლა საღვინედ არ იყენებდნენ. ჩხავერი, ძირითადად, საჭმელად გამოიყენებოდა. მისგან აკიდოებს აასხამდნენ და ჩირს ამზადებდნენ, დიდხანს ინახავდა. სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში ერთ-ერთ საკარმიდამო ნაკვეთზე ცხემლის ხეზე მიშვებული მაღლარის თეთრი ჯიშიც არსებობდა, მაგრამ მისი სახელწოდება ვერ დადგინდა. შავი ადესას („იზაბელა“) სახელის მიბაძვით, თეთრი ჯიშის ყურძენს „თეთრი ადესას“ სახელით მოიხსენიებდნენ.

როგორც აღინიშნა, დაბლარი ვენახის გაშენება აჭარაში 1930-იანი წლებიდან დაიწყო. მანამდე აჭარაში მაღლარიდან მხოლოდ „ადესას“ („იზაბელას“) ეჭირა გაბატონებული მდგომარეობა და მისგან საუკეთესო ხარისხის ღვინოც მზადდებოდა. თუმცა მაღლარ „ჩხავერსაც“ მნიშვნელობა დაკარგული არ ჰქონდა. დაბლარი ვენახის გაშენება აჭარაში, ძირითადად, 1934 წლიდან იწყება და მისი ნარგავებიც პირველად ქედის რაიონში გაჩნდა. 1935 წელს კი აქ მოეწყო მევენახეობის საცდელი ნაკვეთი და სანერგე მეურნეობა. 1937 წლისთვის დაბლარ ვენახს ქედაში 6 ჰექტარი ფართობი ეჭირა (დევიძე, 1962:123). ქედის რაიონში ჩაეყარა საფუძველი დაბლარი გაშენებას აჭარის მაღალმთიან რაიონებში (დღევანდელი ხულოსა და შუახევის მუნიციპალიტეტში და იგი მასიურად ვრცელდება 1938-1939 წლებში. მთავარი ადგილი ცოლოკაურსა და ალიგოტეს ჯიშს ეჭირა (ჩხაიძე, 1973:28).

ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის მაშინდელი სოფლებიდან დაბლარი ვენახის ნარგავები 1939 წლიდან ჩნდება. ამ წელს ვენახი გააშენეს ქედქედისა და ჩიქუნეთის კოლმეურნეობებში, შემდეგ, 1940-1941 წლებში – ზედა ჩხუტუნეთისა და ქვედა ჩხუტუნეთის კოლმეურნეობებში. 1946 წელს – აჭარისაღმართში, რომლის მოსახლეობა წარსულში მხოლოდ მაღლარის მოვლა-პატრონობას მისდევდა, ამიტომ დაბლარი ვენახის მოშენებისთვის სათანადო აგროტექნიკური გამოცდილება არ გააჩნდა, რის გამოც მისი გაშენების ცოდნა-გამოცდილებას ადგილზე

მოვლინებული სპეციალისტებისგან ღებულობდა. შემდეგ კი მათაც საკმარისი ცოდნა-გამოცდილება შეიძინეს და საუკეთესო დაბლარის ჯიშები გააშენეს. ყურძნის მოსავლის ნაწილს კოლმეურნეობები გასაყიდად აბარებდნენ, ნაწილისაგან კი ადგილზე მზადდებოდა ღვინო.

კოლმეურნეობების დაშლის შემდეგ დაბლარი ვენახის მოყვანა მოიშალა. მხოლოდ ცალკეული ოჯახები მისდევენ მის გაშენებას. თანამედროვე ეტაპზე ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის მოსახლეობაში არის მცდელობა – ვენახის ზოგიერთი ტრადიციული ჯიშების, პირველ რიგში, ჩხავერის, აღდგენისა და დაბლარი ცოლიკაურის, ყურძნის მოშენებისა. ამას კი შესაბამისი სამეურნეო ორგანოების მხრიდან დახმარება და ხელშეწყობა სჭირდება.

მეხილეობა. მეურნეობის ეს უძველესი დარგი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის უკლებლივ ყველა სოფელში იყო განვითარებული, მაგრამ ამ მხრივ უფრო მეტად მუნიციპალიტეტის შედარებით მაღალი ზონის სოფლები გამოირჩეოდა ჯიშთა სიმრავლითა და მოსავლიანობით, მეხილეობის პროდუქტების მოხმარებით. ეს სოფლებია: კირნათ-მარადიდი, აჭარისწყალი, მაჭახლის ხეობაში: სინდიეთი, ქედქედი, აჭარისაღმართი, სკურდიდი, ცხემლარა, ჩიქუნეთი, ზედა და ქვედა ჩხუტუნეთი, გორგაძიეთი, საფუტკრეთი. დაბლარი ზონის სოფლებიდან უნდა გამოიყოს ერგე და ჯოჭო.

მოგზაური მკვლევრები მეხილეობის განვითარების თვალსაზრისით, მუნიციპალიტეტის სოფლებიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაქცევდნენ მაჭახლის ხეობას. ზაქარია ჭიჭინაძე, რომელმაც მაჭახლის ხეობაში XIX დამლევს იმოგზაურა წერდა, რომ მაჭახელში მსხლით, ვაშლით, კაკლით, თუთითა და ვაზით სავსე ტყეები არისო (ჭიჭინაძე, 1913:141, 158). ცნობილი ქართველი აგრონომი, მწერალი და საზოგადო მოღვაწე – აპოლონ წულაძე კი, რომელმაც აჭარა-მაჭახელში ზ. ჭიჭინაძის შემდეგ იმოგზაურა, შენიშნავდა: „მაჭახელი მართლაც, რომ იშვიათი სახეხილე ადგილია. აქ არ იცის ქარი, მოწვა, სითბოც მუდამ ზომიერია (წულაძე, 1916:#72). მაჭახელში ხილი მართლაც ბევრი მოდიოდა, რაზეც ეთნოგრაფიული მასალებიც სარწმუნო ცნობებს გვაძლევს. ხილის ნაწილი გასაყიდადაც გაჰქონდათ. ამ მასალების მიხედვით, მსხლის ჯიშებიდან მაჭახელში, კირნათ-მარადიდში და მუნიციპალიტეტის სხვა ჩამოთვლილ სოფლებში გავრცელებული იყო ხეჭეჭური, გონივრა, სხალქოთანა, სხალპაპა, ქვასხალი, სხალშაქარაი, სხალბატონა, სხალთაფლა, სასელა, ბოლდუჯა, ბასილა, თაგვავრა, ხორგა სხალი, საღავლა, ბათომურა, მარიობაი, ყურწკაპაი, წვიტამსხალი, სამანა, პანტამსხალი და ა.შ. ხოლო ვაშლის ჯიშებიდან: აჭავლა, თეთრი ვაშლი, დემირალმა, მურღულა, წითელი ვაშლი, ზიტრიკა, ყორვილა, ფქვილა ვაშლი, ჭალია ვაშლი, შაჰალმა (ანუ შაჰის ვაშლი), შექერლამა, ჭანივრა ვაშლი და ა.შ. (კახიძე, 1971:13).

მუნიციპალიტეტის ყველა სოფელში გავრცელებული იყო თეთრი, შავი და წითელი ბლის ჯიშები, ტყემალი, თუთა, ლეღვი, ატამი, წყავი, სხვადასხვა ჯიშის კაკალი, იშვიათად თხილი, ზღმარტლი, ხურმა.

მეტად ნიშანდობლივია ვახუშტი ბაგრატიონის (XVIII საუკუნე) ნათქვამი სიტყვები, რომლითაც ირკვევა, რომ მაშინაც აჭარა „ვენახ-ხილიანი“ მხარე იყო. აჭარა ისტორიულად მევენახეობითა და მეხილეობით განვითარებული რეგიონია. ამითაც აიხსნება ის გარემოება, რომ სოფლის მეურნეობის კოლექტივიზაციის პერიოდში და შემდგომ წლებში კოლმეურნეობებში სხვა სასოფლო-სამეურნეო კულტურების (ჩაი, ციტრუსოვნები) გვერდით ტრადიციული ხეხილის ჯიშების აღდგენა-განვითარებასაც ყურადღება ექცეოდა, რადგან მეხილეობის პროდუქტების გაყიდვით მიღებული ფულადი თანხა საკოლმეურნეო თუ საოჯახო მეურნეობის შემოსავლის მნიშვნელოვანი წყარო იყო. მოგვიანებით, 1950-1960-იან წლებში ხელვაჩაურის რაიონში ხეხილის ბაღების საერთო ფართობი 1720 ჰექტარს შეადგენდა. აქედან 13 ჰექტარი კოლექტიურ მეურნეობებზე მოდიოდა, დანარჩენი კოლმეურნეობის საკარმიდამო ნაკვეთებზე (ჯიბლაძე, 1960:75).

მეხილეობის ფართოდ განვითარება ამა თუ იმ რეგიონში მისი დიდი მნიშვნელობით აიხსნება ყოფაში. ხილს, პირდაპირი დანიშნულების გარდა, იყენებდნენ სხვადასხვა საკვები პროდუქტის დამზადებაში. წვნიანი მსხლისაგან (თავგვაგრა, ხეჭეჭური, სხალშაქარა და სხვ.) აგრეთვე ჟოლისაგან ანუ თუთასგან მზადდებოდა ბექმეზი და ლეჩერი (ბექმეზში ჩახარშული კვახი). ტყემლისაგან ტყემლის წვენი და ტყლაპი//ფესტილი, ყორაო (კოწახური), წოწოქა (ტყემალი სუნელში შეზავებული). ბექმეზის წვენის დასამზადებლად არსებობდა სპეციალური დეზგარი (დაზგა), მსხლისა და ვაშლისგან მზადდებოდა ჩირი. შემწვარ მსხალსა და ვაშლს მჭადთან და პურთან მიირთმევდნენ. მაჭახლის ხეობის მასალებით ხეჭეჭურა მსხალს ფხლის მჟავეშიც (მწნილი) ყრიდნენ და დამჟავებული სახით მიირთმევდნენ. 1930-იან წლებში სხვადასხვა ხილისგან, უმთავრესად ვაშლის, მსხლის, ტყემლისაგან არაყსაც ხდიდნენ, დღესაც მასობრივი ხასიათი აქვს ადესის ყურძნისგან არომატული ღვინის დამზადებას, ჭაჭისგან კი არაყის გამოხდას, რასაც „ჭაჭის არაყს“ ეძახიან (კახიძე, 1967:275–276, კახიძე, 2009).

მესაქონლეობა. დღევანდელი ხელვაჩაურისა და ქობულეთის მუნიციპალიტეტებში მესაქონლეობა ისეთი მასშტაბით არ იყო განვითარებული, როგორც ხულოსა და შუახევის მუნიციპალიტეტებში,ნაწილობრივ ქედის მუნიციპალიტეტის ბევრ სოფელში. ამას განაპირობებდა ბუნებრივ-სამეურნეო პირობები (ძირითადად საქონლის განვითარებისთვის აუცილებელი სათიბ-საძოვრების ანუ სამეურნეო ბაზის უკმარისობა), ანუ სხვა სიტყვებით, რომ გამოვხატოთ, მესაქონ-

ლეობა ხელვაჩაურისა და ქობულეთის მუნიციპალიტეტების სამეურნეო ცხოვრებაში ისეთ დიდ როლს არ თამაშობდა, როგორც ხულო-შუახევის მუნიციპალიტეტების სინამდვილეში.

ზოგადი სურათის დასადგენად საინტერესოა თედო სახოკიას შემდეგი ოფიციალური მონაცემები: 1894 წელს ზემო აჭარაში ითვლებოდა 17.309 სული მსხვილფეხა საქონელი (ძროხა–3537, ხარი–3964, კამეჩი–308), წვრილფეხა 4965 (ცხვარი–2849, თხა–2116). ქვემო აჭარაში კი 1895 წლის აღწერით ითვლებოდა 5623 მსხვილფეხა (ძროხა–2778, ხარი–2845). ამავე დროს ზემო აჭარის საზაფხულო საძოვრები შეადგენდა 8000 დესეტინამდე, ქვემო აჭარაში კი ამის ნახევარზე ნაკლები (სახოკია, 1950:173). დაახლოებით ასეთი სურათი უნდა წარმოვიდგინოთ აღნიშნულ პერიოდში ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სინამდვილეში. ამის დასტურია მოგვიანო, 1950-1960-იანი წლების მონაცემებიც. 1959 წლის სტატისტიკური ცნობებით ყველა კატეგორიის მეურნეობებში ითვლებოდა 13588 მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი (მათ შორის: ძროხები და ფურკამეჩები 6630), წვრილფეხა (ცხვარი, თხა) 6023 სული. შუახევის რაიონში კი ამდროისთვის ითვლებოდა 24772 მსხვილფეხა და 7410 წვრილფეხა, ხულოს რაიონში 3053 მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, 12371 წვრილფეხა (დევიძე, 1960:131). შედარებისათვის აქვე მოვიტანთ 2006 წლის შესაბამის მონაცემებს. ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში ამ წელს ითვლებოდა 15310 სული მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, 1540 წვრილფეხა (ცხვარი, თხა). შუახევის მუნიციპალიტეტში 27.278 სული მსხვილფეხა, 1544 წვრილფეხა, ხულოს მუნიციპალიტეტში–39600 მსხვილფეხა, 1525 წვრილფეხა (აჭარის პასპორტი, 2007:32–33).

მაჭახლის ხეობაში, კირნათ-მარადიდში, აჭარისწყლის, თემის სოფლებში, ჯოჭო-ერგეში, გონიო-სარფში ჩაწერილი ეთნოგრაფიული და სხვა მონაცემებითაც ირკვევა, რომ თითოეულ ოჯახს 5-6 სულზე მეტი მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი არ ჰყავდა, რადგან მეტის ნორმალური გამოკვება წელიწადის ყველა დროში, განსაკუთრებით ზამთრის პერიოდში, შეუძლებელი იყო. ზოგ ოჯახს თითო, ზოგსაც ორი გამწევი ძალა თუ გააჩნდა. ცოტა რაოდენობით ცხვარს ზოგიერთი ოჯახი მხოლოდ მატყლისთვის აშენებდა. მხოლოდ ერთეულ შეძლებულ ოჯახებს ჰყავდათ დიდი რაოდენობით ცხვარი და თხა. მაჭახლის ხეობის სოფელ ზედა ჩხუტუნეთში ისიც კი დადასტურდა, რომ გასული საუკუნის 30-40-იან წლებში იმ ერთეულ ოჯახებს, ვისაც შედარებით მეტი თხა და ცხვარი ჰყავდა, ზამთრობით გამოსაკვებად ჯოჭოში ჩაჰყავდათ, რადგან მისი ნორმალური გამოკვება ადგილზე შეუძლებელი იყო. აქ მთავარი ფაქტორი საქონლის საკვების უკმარისობა იყო. მუნიციპალიტეტის ბათუმთან ახლო მდებარე სოფლებში

მსხვილფეხა საქონელი (ძროხა, ხარი) მთელი წლის მანძილზე ადგილობრივი საბალახოებით სარგებლობდა. ზამთრობით კი ბაგურ კვებაზე იმყოფებოდა.

მუნიციპალიტეტში შემავალი სოფლებიდან მხოლოდ მაჭახლის მოსახლეობა სარგებლობდა ალპური საზაფხულო საძოვრებით, რომლებიც კარჩხალის მთის ზონაში არსებობდა. ეს საძოვრები ვრცელ ტერიტორიას მოიცავდა და ყველაზე საუკეთესო იყო აჭარის სხვა საძოვრებთან შედარებით (პალგრევი, 2012:96).

ეთნოგრაფიული მონაცემებით კარჩხალი ზონის საძოვრები ადრე შავშეთლეზის საკუთრება ყოფილა და მოგვიანებით მოუხერხებიათ მაჭახლელებს ამ საძოვრების ნაწილს დაჰპატრონებოდა. მაჭახლელებს ეს მოუხერხებიათ დავის შედეგად, რომელიც სოფელ ჩიქუნეთის შეძლებული პირის თანთო ახმედ-აღას და ჩხუტუნეთელი ალიაღა თელიოღლის სახელს უკავშირდება. მთხრობელთა გადმოცემებით, ეს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მომხდარა (ჩიჯავაძე, 1959; შამილაძე, 1969:104).

ამიერიდან კარჩხალის ზონის საძოვრები მაჭახლის სოფლებს შორის ასე გადანაწილებულა: სოფელ ეფრატის მთა-საძოვრები იყო ფუნდუღი, ზედვაკის, ქვაბითავის, ზედა ჩხუტუნეთის, ქვედა ჩხუტუნეთის და ცხემლარისა – ლეკობანი, გორგაძეთისა და საფუტკრეთისა – სახუნდარი, ჩიქუნეთისა – გორგითი და კავნარა. მაჭახლის ხეობის სხვა, შედარებით დაბალი ზონის სოფლები, ძირითადად, ადგილობრივი სოფლის საძოვრებით სარგებლობდა (კახიძე, 1973:32).

მესაქონლეთა სადგომები ანუ იაილები წარმოადგენდა ორსართულიან ჯარგვალურ ნაგებობას, რომლის პირველ სართულზე მსხვილფეხა საქონელი იმყოფებოდა, მეორეზე–მემთევრი ანუ საქონლის მომვლელი ოჯახებით. აქვე იყო სპეციალური განყოფილება – პატარა ზომის ოთახი, რომელსაც სარძიე ეწოდებოდა. აქ ხდებოდა რძის პროდუქტების დამზადება და შენახვა.

მაჭახლელი მესაქონლეები კარჩხალის ზონის საძოვრებით 1930-იან წლებამდე სარგებლობდნენ. 1921 წელს დაწესებული საზღვრებით მაჭახლის ხეობის ზედა ნაწილი 6 სოფლით (ხერთვისი, მინდიეთი, აკრია, ზედვაკე, ქვაბითავი, ეფრატი) თურქეთის თანამედროვე რესპუბლიკის საზღვრებში მოექცა, ხოლო ქვედა მაჭახელი, ასევე 6 ძირითადი სოფლით (ქედქედი, აჭარისაღმართი, ქვედა ჩხუტუნეთი (სოფელ ცხემლარით) ზედა ჩხუტუნეთი, გორგაძეთი, საფუტკრეთი) თანამედროვე საქართველოს საზღვრებში (ყოფილი ბათუმის რაიონი ანუ დღევანდელი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი). ზედა მაჭახლის სოფლები კვლავინდებურად კარჩხალის საძოვრებით სარგებლობდნენ, ქვედა მაჭახლის ჩამოთვლილი სოფლები 30-იან წლებამდე სპეციალური ნებართვით ახერხებდნენ კარჩხალის მთის საძოვრებით სარგებლობას.

ამის შემდეგ მაჭახლის მესაქონლეებს ჩირუხის ზონის საძოვრები მიუჩინეს, რომლებითაც ზოგიერთი მოსახლე ბოლო წლებამდე სარგებლობდა. 1980-იანი წლებიდან დღემდე მაჭახლის ხეობის ზოგიერთი სოფლის (ზედა ჩხუტუნეთი, ქედქედი) რამდენიმე ოჯახი ჯაზიგოლის (ადიგენის რაიონი) საძოვრებით სარგებლობს.

მეფუტკრეობა. სპეციალური ლიტერატურისა და ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, მეფუტკრეობა სოფლის მეურნეობის ის დარგი და მიმართულებაა, რომელიც მთელ საქართველოში იმთავითვე იყო გავრცელებული. მათ შორის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო და კერძოდ, აჭარა, მეურნეობის ამ დარგშიც ისტორიულად ერთ-ერთი დაწინაურებული რეგიონია.

საკუთრივ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტიც ამ მხრივ გამორჩეულ რეგიონად უნდა ჩაითვალოს. ამის ხელშემწყობ ფაქტორად სახელდება შესაბამისი ბუნებრივ-კლიმატური პირობები, უხვი თაფლოვანი მცენარეულობის არსებობა და ა.შ. მეურნეობის ამ დარგის განვითარებაში არსებითი როლი შეასრულა ისტორიულად მომდინარე ხალხურმა ცოდნა-გამოცდილებამ. მუნიციპალიტეტის იმ სოფლებში, სადაც მეფუტკრეობა განსაკუთრებით იყო დაწინაურებული, ეთნოგრაფიული მონაცემებით არსებობდნენ ცალკეული მეფუტკრეები, რომლებსაც კარგად ეხერხებოდათ ტყიური ფუტკრის დაძებნა, მისი შინ მოყვანა და მოვლა-პატრონობა.

ეთნოგრაფიული და სხვა მონაცემებით მეფუტკრეობა ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სოფლებიდან განსაკუთრებით განვითარებული ყოფილა მაჭახლის ხეობაში, კირნათ-მარადიდში, კაპნისთავში, ჯოჭოში, მახო-სიმონეთში, ორთაბათუმში, მახინჯაურში.

მაჭახლის ხეობაში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მონაცემებით კარგად ვლინდება მეფუტკრეობის ისტორიული განვითარების ის სამი ძირითადი ფორმა, რომელიც გულისხმობს ტყიური, ნახევრად ტყიური (ნახევრად შინაური) და შინაური ანუ ორგანიზებული მეფუტკრეობის არსებობა. მეფუტკრეობის ამ ფორმების და საერთოდ მეფუტკრეობის წარმოშობა და განვითარება დღეისთვის საფუძვლიანადაა შესწავლილი ქართულ ეთნოგრაფიულ (ეთნოლოგიურ) მეცნიერებაში (რობაქიძე, 1960). აჭარაში მეფუტკრეობას ისტორიულ-ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით შესწავლის საქმეში მცირე წვლილი ამ სტატიის ავტორსაც მიუძღვის.

წარსულში მეფუტკრეობას ხეობის თითქმის ყველა სოფელი მისდევდა, ზოგან – მცირე, ზოგან – კიდევ ფართო მასშტაბით, მაგრამ ამ საქმეში მაინც ზედა მაჭახლის სოფლები მინდიეთი და ეფრატი გამოირჩეოდა (ჭიჭინაძე, 1913:13), ქვედა მაჭახელში კი – საფუტკრეთი, ზედა ჩხუტუნეთი, სკურდიდი, ჩიქუნეთი (კახიძე,

1967:321). სოფლის სახელი საფუტკრეთი მეფუტკრეობის დარგის ფართო განვითარებაზე მიუთითებს. სოფლის ტყეებში მრავლად ყოფილა წიფლის, თელის, თხემლის ფუტუროიანი ხეები, სადაც ხეფუტკრა ბინადრობდა. ასეთ ხეებს თურმე თოვლის პერიოდში (მარტ-აპრილი) მოჭრიდნენ, ფუღუროიან ადგილს, რომელშიც ფუტკარი (ხეფუტკარა) ბინადრობდა, მოხერხავდნენ, შინ მოჰქონდათ და შინაურ საფუტკრეებში ათავსებდნენ. ასეთი ადგილები, სადაც ხეფუტკარა არსებობდა გეოგრაფიულ სახელებად („ხეფუტკარა“) დამკვიდრდა. განსაკუთრებით ბევრი ხეფუტკარა სოფელ საფუტკრეთის ტყეებში ყოფილა. ამ სახელწოდებით ტოპონიმები ზედა ჩხუტუნეთსა და ჩიქუნეთშიც გვხვდება (კახიძე, 1967:321).

მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა მეფუტკრეობის იმ ფორმას, რომელიც ცარიელი სკების მაღალი წიფლის ხეებზე და დაცულ ადგილას კლდეებზე შემოწყობას გულისხმობდა.

მაჭახლის ხეობაში, ისე როგორც მთლიანად ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის იმ სოფლებში, სადაც მეფუტკრეობას მისდევდნენ, მხოლოდ ორი სახის სკა იყო გავრცელებული: ორ ნაწილედი და ცილინდრის ფორმის მაგვარი, რომელიც მზადდებოდა როგორც ფუღუროიანი, ისე გულამოღებული ხისაგან. სასკედ უპირატესობა ეძლეოდა ცაცხვის, თელის, შემდეგ კი – წაბლის, ბლის, თხემლის ხეს. 1970–1980-იანი წლებიდან ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში ჩარჩოიანი სკები მკვიდრდება და დღესაც ასეთებია გავრცელებული.

მეფუტკრეობის პროდუქტებს (თაფლი, სანთელი, დინდგელი) ყოფაში მრავალნაირი გამოყენება ჰქონდა. თაფლისგან, რომელიც პირდაპირ საჭმელადაც გამოიყენებოდა, აცხობდნენ სხვადასხვა ტკბილ ნამცხვარს (ძირითადად – ბაქლავას), ამზადებდნენ ტკბილ სასმელს – „შერბეთს“//შარბათს. როგორც ითქვა, თაფლი და სანთელი გასაყიდადაც გაჰქონდათ.

კოლექტივიზაციის პერიოდიდან მოკიდებული მეფუტკრეობა საზოგადოებრივ მეურნეობებშიც ვითარდებოდა. დღეს კი მეურნეობის ეს დარგი, ძირითადად, საკარმიდამო მეურნეობების ბაზაზე ვითარდება. 2004 წლის მონაცემებით, აჭარის ოჯახურ მეურნეობებში 12546 ფუტკრის ოჯახი არსებობდა (სტატისტიკური წელიწდეული, 2005:32).

მცირედ იყო განვითარებული მონადირეობა და მეთევზეობა. ამ უკანასკნელით განსაკუთრებით გონიო–სარფის ზონა გამოირჩეოდა.

ამრიგად, განხილული მონაცემები, რომელსაც სისრულის პრეტენზია არა აქვს, ნათლად გვიჩვენებს, რომ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია ნაწილია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს იმ ისტორიული სივრცისა, სადაც წარმოიშვა და განვითარდა ადრესამიწათმოქმედო კულტურა თავისი დამახასიათებელი დარგებით. ფეტვი, ღომი, ასლი, ქერი, ჭვავი, დიკა, პური – ის ძირითადი

მარცვლეული კულტურებია, რომლებიც მეტ-ნაკლებად განვითარებული იყო დღევანდელი მუნიციპალიტეტის როგორც ბარის (დაბლობის), ისე მთის (მთური დასახლების) ზონაში, თუმცა, მისი ინტენსიური გავრცელებით მაინც მუნიციპალიტეტის მთური დასახლების სოფლები (მაჭახლის ხეობა, კირნათ-მარადიდი) ხასიათდება.

აღნიშნული მონაცემებით ისიც ირკვევა, რომ თუ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტში შემავალ მთურ დასახლებებში (მაგალითად მაჭახლის ხეობა), ისე როგორც ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ხინოს ხეობაში, მიწათმოქმედების (მემინდვრეობის) განვითარება მჭიდროდ იყო დაკავშირებული მესაქონლეობის განვითარებასთან და სიმბიოზური ფორმით ხასიათდება, მუნიციპალიტეტის დაბალი ზონის სოფლებში კი ძირითადი წამყვანი იყო და მეურნეობის სხვა დარგები (მესაქონლეობა, მევენახეობა-მეხილეობა) დამხმარე ხასიათს ატარებდა.

ეთნოგრაფიული (ეთნოლოგიური) მასალებითა და სხვა მონაცემების მიხედვით ისიც დასტურდება, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან მემინდვრეობის ძირითად დარგად სიმინდის კულტურა იქცევა და მოსახლეობის ძირითად საკვებადაც იგი ითვლება. თუმცა, XX საუკუნის 40-50-იან წლებამდე ადრინდელ მარცვლეულ კულტურებს (პირველ რიგში ღომი, ქერი, ჭვავი, ნაწილობრივ პური) მნიშვნელობა დაკარგული არ ჰქონია. აქვე ისიც აღსანიშნავია, რომ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის მთური დასახლების ზონა, კერძოდ, მაჭახლის ხეობა, იმ არეალში ექცევა, სადაც ადგილი ჰქონდა ქართული ენდემური პურეულების ისეთი ჯიშის არსებობას როგორიცაა მახა, კოლხური ასლი. მახა, ისე როგორც სხვა ენდემური პურეულები (ზანდური, დიკა, დოლის პური და სხვა ჯიშები) სწორედ ის ხორბლეულია, რომელიც საქართველოს მთაში წარმოიშვა.

ასევე უნდა ითქვას სიმინდისა და თამბაქოს კულტურაზე. ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია, პირველ რიგში მისი შავიზღვისპირა რაიონი, უნდა იყოს ერთ-ერთი პირველთაგანი, სადაც სიმინდი და თამბაქო იქნა შემოტანილი დასავლეთ საქართველოში გავრცელების მომენტიდან.

მუნიციპალიტეტის ორ სოფელში (გონიო და სარფი) დადასტურდა ბრინჯის კულტურის ადრეული გავრცელებისა და ყოფაში მისი მრავალმხრივი გამოყენება.

ნაშრომში მოტანილი შესაბამისი მასალები ეჭვს არ ბადებს, რომ შორეული წარსულიდან დღევანდელი ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია განვიხილოთ მაღლარი მევენახეობის წარმოშობისა და განვითარების ერთ-ერთ უძველეს ლოკალურ კერად. ამის დამადასტურებელია ქვის ლოდში ნაკვეთი (სოფელი ორთაბათუმი) და ქვითკირით ნაშენი მარან-საწნახლები ზედა ჩხუტუნეთში, სინდიეთში (მაჭახლის ხეობა), კირნათში (ჭოროხის ხეობა), მაჭახლის

ხეობაში, კირნათ-მარადიდში, ხელვაჩაურში, კაპნისთავში, ჯოჭოში და სხვაგან მიწაში მრავლად ჩამარხული საღვინე ჭურები, მაღლარი ვაზის ჯიშების სიმრავლე და ა.შ.

ეთნოგრაფიული (ეთნოლოგიური) მასალების შესწავლით ისიც გაირკვა, რომ ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტის სინამდვილეში მესაქონლეობის განვითარების მასშტაბები ჩამორჩებოდა აჭარის მთიანი ზონის მუნიციპალიტეტების მასშტაბებს. მაჭახლის ხეობის ზედა ზონის სოფლების გამოკლებით, ქვედა, მთის ზონის სოფლებში მესაქონლეობის (მსხვილფეხა, წვრილფეხა) რაოდენობა შეზღუდული იყო. ამავე ზონაში ასევე შეზღუდული ჩანს მეფუტკრეობა, გარდა მაჭახლის ყოროლისწყლისა და ერგე-ჯოჭოს წყლის ხეობისა, სადაც წარსულში ნახევრად შინაური და შინაური მეფუტკრეობა შედარებით განვითარებული იყო. თანამედროვე მონაცემებით ისიც გაირკვა, რომ შეიმჩნევა ტენდენცია ჩარჩოიანი სკების მომრავლებისა და შესაბამისად ამ ფორმით მეფუტკრეობის განვითარებისა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკა. პასპორტი. ბათუმი, 2007.
2. გ. ბადრიშვილი. კარტოფილის კულტურა საქართველოში. თბილისი, 1963.
3. დ. ბაქრაძე. არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში. ბათუმი, 1987.
4. გაზ. „ფუხარა“, 1928, #186.
5. გაზ. „კვირის პალიტრა“, 2014 წელი, 8-14 დეკემბერი, გვ. 20.
6. პ. გუგუშვილი. საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX-XX საუკუნეებში. მონოგრაფიები. ტ.IV, ნაწ. I, თბილისი, 1965.
7. ნ. დევიძე. აჭარის ასსრ სოფლის მეურნეობის განვითარება და განლაგება. – ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XIX. ეკონომიკურ-გეოგრაფიული სერია. აჭარის ასსრ. თბილისი, 1962.
8. ეფრატი.–გაზ. „ივერია“, 1902, №140.
9. მ. ვანილიში, ა. თანდილავა. ლაზეთი. თბილისი, 1962.
10. ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბილისი, 1941.
11. ო. თურმანიძე. აჭარის პოლიტიკური და ეკონომიკური ისტორია (1921-1940). ბათუმი, 2012.
12. ნ. კახიძე. საველე მუშაობის დღიური, 1964, №5.
13. ნ. კახიძე. აჭარის მთიანი ხეობის ძველი და ახალი სამეურნეო ყოფა და კულტურა (მაჭახლის ხეობა). საკანდიდატო დისერტაცია (მანქანაზე ნაბეჭდი). თბილისი, 1967.
14. ნ. კახიძე. მევენახეობა და მეხილეობა მაჭახლის ხეობაში.–აჭარის მოსახლეობის სამეურნეო ყოფის საკითხები. თბილისი, 1971.
15. ნ. კახიძე. მესაქონლეობა მაჭახლის ხეობაში.–სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის საკითხები.I. თბილისი. 1973.

16. ნ. კახიძე. მაჭახლის ხეობა. ბათუმი, 1976.

17. ნ. კახიძე. მევენახეობა-მეღვინეობა და მეხილეობა აჭარაში.–სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. აჭარა, II. ბათუმი, 2007.

18. ნ. კეცხოველი. კულტურულ მცენარეთა ზონები საქართველოში. თბილისი, 1957.

19. ე. კობახიძე. აჭარის ასსრ ბუნებრივი პირობები და რესურსები. – ვახუშტის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტის შრომები, ტ. XIX. თბილისი, 1962.

20. ვ. ლისოვსკი. ჭოროხის მხარე. ბათუმი, 2015.

21. ა. მაყაშვილი. ბოტანიკური ლექსიკონი, თბილისი, 1961, გვ. 48.

22. ჟან მურიე. ბათუმი და ჭოროხის აუზი. ბათუმი, 1962.

23. სულხან-საბა ორბელიანი. სიტყვის კონა. თბილისი, 1949.

24. ვ. პალგრევი. აჭარა და ლაზეთი. ბათუმი, 2012.

25. მ. რამიშვილი. გურიის, სამეგრელოს და აჭარის ვაზის ჯიშები. თბილისი, 1948.

26. ალ. რობაქიძე. დასახლების ფორმათა საკითხისათვის ზემო აჭარაში.–ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, I. ბათუმი, 1960.

27. ალ. რობაქიძე. მეფუტკრეობის ისტორიისათვის. თბილისი, 1960.

28. საბჭოთა აჭარის 40 წლის სტატისტიკური კრებული. ბათუმი, 1961.

29. თ. სახოკია. მოგზაურობანი (გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი). თბილისი, 1950.

30. ი. სიხარულიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმიკა, წიგნი II. ბათუმი, 1959.

31. ე. ქანთარია. მ. რამიშვილი. მევენახეობა. თბილისი, 1951.

32. გ. ყაზბეგი. სამი თვე თურქეთის საქართველოში.–წიგნიდან „გიორგი ყაზბეგი აჭარის შესახებ. ბათუმი, 1962.

33. ვ. შამილაძე. 1958 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური.

34. ვ. შამილაძე. ალპური მესაქონლეობა საქართველოში. თბილისი, 1969.

35. მ. ძველაია. ბ.კვირკველია. აჭარის არქეოლოგიური ისტორია. თბილისი, 1987.

36. ნ. ჩიჯავაძე. 1959 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიური(ინახება ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის საარქივო ფონდებში).

37. ნ. ჩიჯავაძე. 1961 წლის ეთნოგრაფიული ექსპედიციის დღიურები (სარფი) (ინახება ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის ეთნოლოგიის განყოფილების არქივში).

38. ნ. ჩიჯავაძე. მევენახეობის ისტორიიდან აჭარაში, 1969 წელს შესრულებული ნაშრომი (მანქანაზე ნაბეჭდი). ინახება ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტის საარქივო ფონდში.

39. ნ. ჩიჯავაძე. სამიწათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში. თბილისი, 1971.

40. შ. ჩხაიძე. აჭარის მაღალმთიანი რაიონების მიწის ფონდების ეფექტურად გამოყენების ზოგიერთი საკითხი. ბათუმი, 1973.

41. ზ. ჭიჭინაძე. წერილი მაჭახლიდან. გაზ. „ივერია“, 1893, #158.

42. ზ. ჭიჭინაძე. მუსლიმან ქართველობა და მათი სოფლები საქართველოში. ტფილისი, 1913.

43. ა. წულაძე. აჭარას მივხედოთ. - გაზ. „სამშობლო“, 1915, №24.

44. ა. წულაძე. წერილი აჭარიდან. – გაზ. „საქართველო“, 1916, №72.

45. ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგნი I, თბილისი, 1934.

46. ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს ეკონომიური ისტორია. წიგნი მეორე, ტფილისი, 1934.

47. ი. ჯაიანი. წერილები შავშეთიდან. თბილისი, 1991.

48. ი. ჯიბლაძე. ბათუმის რაიონი (ეკონომიკურ-გეოგრაფიული დახასიათება). ბათუმი, 1960.

49. ს. ჯიქია. შენიშვნები „სიმინდ-სემიდალის“ შესახებ. – თსუ-ს შრომები, XXX-XXXI, 1947.

50. ს. ჯიქია. „ლაზუტ“ სიტყვის წარმოშობისათვის. – საქ. მეცნ. აკად. მოამბე, ტ.V, №2, თბილისი, 1940.

51. დ. ხახუტაიშვილი. ქობულეთის ქვეყანა. I. ბათუმი, 1995.

52. Л.Л. Декабрелевич. В.Л. Менабде. К изучению полевых культур западной Грузии. I. Рача. 1929.

53. Е.Веиденбаум. От Батума до Артвина.- გაზ.«Кавказ», 1879; №7;

54. А. Исарлов. ТурецкаяГрузия.- წიგნში «Письмо о Грузии», Тифлис, 1899, с. 281.

55. Лиозен, Берег русского лазистана. -ИКОИРГО,т. XVIII, №, Тифлис, 1905.